

แนะนำจังหวัด

จະเซ็งเฑรา

CHACHOENGSAO

ผศ.ประเสริฐ ศิลรัตน์
อ.จินดา เนื่องจำนงค์

สำนักศิลปวัฒนธรรม

มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์

ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดจະเซ็งเฑรา

ISBN 974-9684-19-2

เจ้าของ

สำนักศิลปวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์

ที่ปรึกษา

อธิการบดีสถาบันราชภัฏราชนครินทร์
รองอธิการบดีสถาบันราชภัฏราชนครินทร์

คณะผู้จัดทำ

นายประเสริฐ ศีลรัตน์
นายจินดา เนื่องจำนงค์
นางอรวรรณ แสงอรุณ

พิมพ์ที่ : บริษัท เอ็มเอ็น คอมพิวเตอร์ จำกัด

๔๘๘-๔๘๐ สถานีขนส่งจระเข้เกรา อำเภอเมือง จังหวัดจระเข้เกรา ๒๔๐๐๐

โทร./แฟกซ์ ๐-๓๘๕๑-๕๖๖๐, ๐-๓๘๕๑-๕๕๓๐

พ.ศ. ๒๕๕๖

คำนำ

นับตั้งแต่ปี ๒๕๒๔ เป็นต้นมา ทางสำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์ ได้เก็บรวบรวมข้อมูลเชิงวิชาการเกี่ยวกับจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งในปี พ.ศ. ๒๕๒๖ ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ในลักษณะเอกสารสำเนาเย็บเล่ม ชื่อ แนะนำจังหวัดฉะเชิงเทรา ฉบับอำเภอเมือง ในนามศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา

ครั้นปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ทางสำนักฯ ซึ่งขณะนั้นมีสถานภาพเป็น ศูนย์วัฒนธรรม สถาบันราชภัฏฉะเชิงเทรา ได้สำรวจเก็บข้อมูลเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางศิลปกรรมในจังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งได้ย้อนกลับไปยังสถานที่ต่าง ๆ ที่เคยสำรวจ เมื่อปี ๒๕๒๔ - ๒๕๒๖ ได้เห็นความเปลี่ยนแปลงทั้งในรูปแบบการพัฒนาและการปล่อยให้เสื่อมโทรมไป ผุพังลงกับการทำลายทิ้งในสิ่งที่เป็นภาพอดีต

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๗ นี้ สำนักศิลปวัฒนธรรมมีสถานภาพเป็นหน่วยงานหนึ่งของมหาวิทยาลัยราชภัฏราชนครินทร์ ได้มองเห็นความเปลี่ยนแปลงของภาพลักษณะในอดีต ที่บางแห่งไม่หลงเหลือให้ปรากฏเห็นได้ในปัจจุบัน จึงได้รวบรวมเนื้อหาเรื่องราวเกี่ยวกับจังหวัดฉะเชิงเทราในอดีต และสถานที่ที่น่าสนใจในอำเภอเมืองมาจัดพิมพ์ เพื่อเผยแพร่อีกครั้ง

เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังและผู้สนใจได้รับรู้ เข้าใจ และเห็นคุณค่าของภาพอดีต เรื่องราวที่เป็นประวัติศาสตร์เคยเปรียบเทียบกับปัจจุบัน และเพื่อสร้างจิตสำนึกให้เกิดความรัก ห่วงเหวนุคคล เหตุการณ์ สถานที่ในท้องถิ่นของคนอีกครั้ง เท่าที่ศักยภาพแห่งกาลเวลาและทุนทรัพย์จะเอื้ออำนวย

ผศ.ประเสริฐ ศิลรัตน์

อาจารย์จินดา เนื่องจำนงค์

แนวคิดบางประการในเรื่องหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทรา

เมืองฉะเชิงเทราในอดีต นับตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีหรือก่อนหน้านี้นี้หากจะสืบหาข้อมูลทางประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง โดยอาศัยหลักฐานทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษร หรือหลักฐานทางด้านโบราณคดีนั้นนับเป็นสิ่งที่หายาก จะมีก็แต่เพียงหลักฐานที่เป็นคำบอกเล่า กล่าวขานสืบทอดกันมาเสียเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นเหตุการณ์ ปรากฏการณ์หรือเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับวัตถุและสถานที่ ล้วนไม่สามารถจะยืนยัน ได้แน่ชัดลงไปว่าจริงหรือเท็จประการใด จึงทำให้ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเมืองฉะเชิงเทรา ทั้งที่เป็นประวัติความเป็นมาของเมือง สถานที่ วัตถุ ฯลฯ ในช่วงก่อนกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ส่วนใหญ่ยังอยู่ในลักษณะคลุมเครือ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจกล่าวแยกได้คือ

๑. สาเหตุจากสภาพทางภูมิศาสตร์

โดยธรรมชาติของพื้นที่อันเป็นที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราในอดีต ลักษณะทั่วไปไม่มีความอุดมสมบูรณ์เต็มไปด้วยทรัพยากรตามธรรมชาติ อันมีป่า น้ำ ลำธาร และัญญาหารกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งมีผลกระทบทำให้ความเป็นอยู่ของคนในภูมิภาคแถบนี้ เป็นไปอย่างเฉื่อยชาไม่กระตือรือร้น ดังนั้นการพัฒนาทางด้านสังคมจากสภาพพื้นที่ ๆ เป็นป่า ว่าจะกลายมาเป็นสภาพของชุมชนหรือเมือง ต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนาน โดยยังปรากฏให้เห็นได้จากสภาพรอบ ๆ นอกไกลจากตัวเมืองออกไป

๒. สาเหตุทางการเมือง

จากสาเหตุที่กล่าวมาในข้อ ๑ นั้น ส่งผลกระทบมาถึงด้านการเมืองด้วย คือ เมื่อผู้คนที่อาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจายในภูมิประเทศแถบนี้ มีการพัฒนาการทางด้านสังคมเป็นไปอย่างเชื่องช้าใช้เวลายาวนานกว่าจะรวมตัวกันเป็นชุมชนหรือเมือง จึงทำให้เหตุการณ์ทางการเมืองไม่มีปรากฏในช่วงระยะแรก ๆ ซึ่งหลักฐานในทางประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรอันได้แก่พระราชพงสาวดารหรือพงสาวดารนั้น ส่วนใหญ่มุ่งบันทึกเหตุการณ์สำคัญๆ ทางด้านการเมืองมากกว่าเรื่องอื่นไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามตีเมือง ป้องกันเมือง ตลอดจนการเดินทางไปตามภูมิประเทศที่เป็นท่าเลหรือเส้นทางยุทธศาสตร์ จุดปะทะหรือดินแดนที่เป็นหัวเมืองสำคัญ ฯลฯ เหล่านี้ล้วน มิได้มีปรากฏในดินแดนอันเป็นที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทราเลย ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นๆ หรือก่อนหน้านี้อาจเป็นเพราะผลกระทบจากสาเหตุในข้อ ๑ และเป็นเพราะด้านการเมืองกับต่างประเทศในตอนต้น ๆ กรุงศรีอยุธยานั้น ไปพัวพันกับประเทศพม่าเสียเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งดินแดนประเทศพม่านั้นอยู่คนละเส้นทางกับดินแดนอันเป็นที่ตั้งของเมืองฉะเชิงเทรา ดังนั้นในพระราชพงสาวดารหรือพงสาวดารที่บันทึกเหตุการณ์ทางการเมือง ระหว่างไทยกับพม่าจึงปรากฏชื่อของเมืองต่างๆ ที่ตั้งอยู่ระหว่างเมืองหลวงคือกรุงศรีอยุธยากับประเทศพม่าเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากเมืองเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการทำสงครามอยู่เสมอๆ ครั้นพอเขมรซึ่งเป็นประเทศที่มีที่ตั้งอยู่

ในทิศทางเดียวกับเมืองฉะเชิงเทรา เริ่มเข้ามาพัวพันกับไทยทางด้านการเมืองคือ กวาดต้อนผู้คนพลเมืองในแถบตะวันออกไปเป็นเชลย ฉะเชิงเทราจึงได้เริ่มปรากฏเป็นหลักฐานในพงสาวดารครั้งพม่าถูกอังกฤษล่าไปเป็นประเทศในอาณานิคมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี* ก็เท่ากับปิดฉากการเมืองชิงดินแดนแถบนั้น แต่มาเปิดฉากในทางด้านตะวันออกของประเทศ คือการปราบปรามและรบพุ่งกับเขมรและญวน ถึงช่วงนี้หลักฐานต่างๆ ทั้งที่เป็นสถานที่ วัตถุ ลายลักษณ์อักษรจึงมีปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดแม้ในปัจจุบัน

๓. สาเหตุทางด้านเศรษฐกิจ

นอกจากสภาพภูมิศาสตร์และการเมืองแล้ว ทางด้านเศรษฐกิจก็มีผลเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทราไม่ปรากฏเช่นกัน คือ เมื่อความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนแถบนี้ เอื้ออำนวยสุขในการดำรงชีวิตผู้ที่อาศัยก็ไม่จำเป็นต้องไปดิ้นรนขนขวายซื้อขายแลกเปลี่ยนกับใคร การค้าขายแลกเปลี่ยนไม่ว่าจะเป็นกับผู้คนต่างถิ่นต่างแดนตลอดจนกับชาวต่างประเทศ ส่วนมากมักจะได้อาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ไม่ก็หลักฐานทางด้านโบราณคดี เช่น หลักฐานที่เป็นวัตถุ คือ ข้าวของเครื่องใช้ เครื่องประดับ ฯลฯ หรือไม่ก็เป็นยานพาหนะ เช่น เรือ ฯลฯ แต่เมืองฉะเชิงเทราก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานทางด้านนี้ อันอาจมาจากเหตุผลดังกล่าวมาก็ได้

จากปัจจัยสำคัญทั้ง ๓ สาเหตุที่กล่าวมานี้แล้ว ยังมีตัวแปรที่ทำให้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของเมืองฉะเชิงเทราเท่าที่มีอยู่ ถูกทำลายลงไปอีก ซึ่งตัวแปรเหล่านี้มีทั้งที่เป็นธรรมชาติและผู้คนพลเมืองในฉะเชิงเทราเอง

ตัวแปรที่เป็นธรรมชาตินั้นได้แก่ลำน้ำบางประกงเป็นสำคัญ ที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจากในอดีตการตั้งที่อยู่อาศัยหรือชุมชนมักจะตั้งอยู่ ณ ที่ ๆ ซึ่งมีน้ำ เนื่องจากน้ำเป็นปัจจัยสำคัญต่อการดำรงชีวิตการตั้งชุมชนในดินแดนที่ตั้งเมืองฉะเชิงเทราก็คงไม่พ้น ตั้งอยู่ในลักษณะเรียงรายอยู่ตามสองฟากฝั่งของลำแม่น้ำบางประกง และโดยธรรมชาติของน้ำย่อมกัดเซาะและเปลี่ยนแปลงเส้นทางไหลอยู่เสมอ ซึ่งในแต่ละคราวอาจจะใช้ช่วงเวลามากบ้างน้อยบ้าง จากอดีตจนถึงปัจจุบันเส้นทางไหลของลำน้ำบางประกง ไม่ทราบว่าเปลี่ยนแปลงมาแล้วกี่มากน้อย แต่สิ่งที่จะพอจะทราบได้ก็คือการเปลี่ยนแปลงทางน้ำในแต่ละครั้ง ย่อมทำให้หลักฐานต่าง ๆ ถูกกลืนทับถมลงไปใต้น้ำก็มีไม่น้อย

ส่วนตัวแปรที่เป็นผู้นั้น อาจทำลายหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไปโดยลักษณะรู้เท่าไม่ถึงการณ์ หรืออาจโดยเจตนาที่มีไม่ด้อยไปกว่าตัวแปรที่เป็นธรรมชาติ

* สงครามครั้งสุดท้ายระหว่างอังกฤษและพม่าเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ผลก็คือ พม่าต้องสูญเสียเอกราชและดินแดนทั้งหมด ในที่สุดอังกฤษประกาศให้พม่าเป็นแคว้นหนึ่งภายใต้การปกครองของอินเดีย อังกฤษ ในวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๒๘ (จากหน้า ๔๓ การพัฒนาคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย เกื้อกูล ยืนยงอนันต์

จากสาเหตุและปัจจัยที่เป็นตัวแปรที่ยกมานี้ เป็นเพียงแนวคิดหนึ่งที่ต้องการชี้ให้เห็นถึงคำตอบที่ว่า “ทำไมหลักฐานต่างๆ เกี่ยวกับเมืองละเซิงเทราในช่วงระยะแรก จึงหาได้ยากและไม่ปรากฏอย่างเด่นชัดแน่นอนดังช่วงระยะหลัง คือสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา” ซึ่งบางทีก็อาจจะเป็นหน้าที่ของเราท่านที่จะต้องเก็บรวบรวมข้อมูล หรือหลักฐานต่างๆ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเพื่อความรู้และความเข้าใจใน “ละเซิงเทรา” ว่า มีความเป็นมาอย่างไร มีอะไรในละเซิงเทราที่น่ารู้และน่าสนใจ ฯลฯ โดยจะขอเสนอหลักฐานเท่าที่รวบรวมได้และแยกออกเป็นหัวข้อต่าง ๆ เพื่อช่วยต่อการทำความเข้าใจดังนี้

ประวัติเมืองฉะเชิงเทราจากหลักฐานที่เป็นข้อสันนิษฐาน

๑. ประวัติเมือง

๒. ปัญหาชื่อเมือง

๑. ประวัติศาสตร์เมืองฉะเชิงเทรา

ประวัติเมืองฉะเชิงเทราเท่าที่ปรากฏหลักฐาน ยังไม่สามารถยืนยันได้แน่นอนลงไปว่า ตั้งขึ้นเมื่อใด มีปรากฏแต่เพียงข้อสันนิษฐานโดยยึดเอาสภาพภูมิศาสตร์ ลักษณะเหตุการณ์และอื่นๆ มาผสมผสานเข้ากับหลักฐานเท่าที่มีอยู่ ดีความและกล่าวขานสืบต่อๆ กันมา ซึ่งหลักฐานอันเป็นประจักษ์แห่งการสันนิษฐาน ถึงประวัติเมืองฉะเชิงเทราคงได้แก่ ข้อความบันทึกจากพระราชพงสาวดารที่ว่า

“... ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ให้สถาปนาที่พระราชทานเพลิงนั้นเป็นเจดีย์วิหาร เสร็จแล้วให้นามวัดสพสวรรค์ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า “ไพร่บ้านพลเมืองตริจัตวา ปากใต้เข้าพระนครนี้น้อย หนีออกอยู่ดงห้วยเขา ต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้เอาบ้านท่าจีนเป็นที่ตั้งเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญเป็นที่ตั้งเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองนครชัยศรี...”^๑ ๒

จากบันทึกเหตุการณ์ในพระราชพงสาวดารนี้ “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบรรยายที่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๗ ทรงสันนิษฐานว่า แปรครัวมีบทบาทอยู่บ้าง ครั้งสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาเพราะใช้เป็นที่ระดมพล เนื่องจากครั้งนั้น กรุงศรีอยุธยามีศึกสงครามอยู่เสมอ หลังสงครามกับบุเรงนองที่ต้องสูญเสียสมเด็จพระศรีสุริโยทัย พระอัครมเหสีไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ “จัดระเบียบการเรียกระดมพลให้สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน ในการนี้ให้ตั้งเมืองขึ้นในเพิ่มขึ้นหลายเมือง คือตั้งบ้านตลาดขวัญเป็นเมืองนนทบุรีเมืองหนึ่ง ตั้งบ้านท่าจีนเป็นเมืองสุพรรณบุรีทางด้านใต้ (ซึ่งแก่อือเป็นเมืองสมุทรสาครในรัชกาลที่ ๔) เมืองหนึ่งตัดท้องที่เขตเมืองสุพรรณบุรีทางด้านใต้ กับท้องที่เขตเมืองราชบุรีทางด้านตะวันตกรวมกันตั้งเมืองนครไชยศรี (ซึ่งเปลี่ยนเป็นเมืองนครปฐมในรัชกาลปัจจุบัน) เมืองหนึ่ง สันนิษฐานว่าตัดท้องที่เขตเมืองชลบุรีข้างเหนือ กับท้องที่เขตเมืองปราจีนบุรีข้างใต้ ตั้งเมืองฉะเชิงเทราขึ้นอีกเมืองหนึ่ง”^๓

และในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ นายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ (ในขณะนั้น) ได้เขียนบทความเรื่อง “นำเที่ยวฉะเชิงเทรา” ลงในวารสารศิลปากร ปีที่ ๖ เล่มที่ ๖ เดือนพฤศจิกายน ตามที่สันนิษฐานกันมาว่าเมืองนี้คงจะตั้งขึ้นในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิเพื่อเป็นที่ระดมพลในเวลาสงครามเหมือนอย่างเมืองนนทบุรี เมืองนครไชยศรีและเมืองสาครบุรีที่ตั้งขึ้นในสมัยนั้น เพราะปรากฏว่าแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ไม่สามารถจะเรียกชายฉกรรจ์เข้ากองทัพได้เต็มอัตราศึก เนื่องจากพากันหลบหนีเข้าป่าเข้าดงเป็นจำนวนมาก จึงโปรดให้ตั้งเมือง

^๑ พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ หน้า ๖๐

^๒ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๑๖๐

^๓ วานิดา สติदानนท์, แปดริ้ว อนุสาร อ.ส.ท. เดือนตุลาคม ๒๕๑๓ ฉบับแนะนำ ฉะเชิงเทรา. หน้า ๑๓-๑๔

ใหม่ขึ้นเพื่อเป็นที่ระดมพลรวม ๓ เมือง ด้วยกัน คือ เมืองนนทบุรีตั้งที่ตลาดขวัญ เมืองนครชัยศรีตั้งที่บ้านท่าาริมแม่น้ำนครชัยศรี และเมืองสาครบุรีตั้งที่บ้านท่าจีน แต่การตั้งเมืองจะเชิงเทรานั้นไม่ปรากฏในพงสาวดารเลย

เมืองจะเชิงเทราก็จะตั้งขึ้นใหม่ในเวลาไม่ห่างไกล กับที่ตั้งเมืองใหม่ทั้ง ๓ เมืองนี้มากนัก ประมาณว่าคงจะตั้งขึ้นเมื่อเสร็จศึกพม่า ในคราวที่สมเด็จพระศรีสุริโยทัยขาดคอช้างแล้วคือประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๕ เดิมเมืองซึ่งตั้งครั้งแผ่นดินพระมหาจักรพรรดินั้นเป็นเมืองเปิดไม่มีป้อมปราการโดยอ่าวเดียวกับเมืองนนทบุรี เมืองนครชัยศรีและเมืองสาครบุรีซึ่งได้ตั้งขึ้นในครั้งนั้นก็ไม่มีป้อมปราการเหมือนกัน....”^๔

การตีความหมายในพระราชพงสาวดารทั้งของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและนายตรีอมารัตยกุล ตามแนวคิดนี้เท่ากับสันนิษฐานและเชื่อว่า. “เมืองจะเชิงเทราได้ตั้งขึ้นในรัชการสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สำหรับเป็นที่ระดมพลในเวลาสงคราม แต่ในหนังสือพงสาวดารไม่มีตอนใดกล่าวไว้ชัดแจ้งเช่นนั้น มีข้อความพอเป็นเค้าเพียงแต่ว่าในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ จากการเตรียมป้องกันประเทศครั้งใหม่ พ.ศ. ๒๑๐๔ โปรดเกล้าให้ข้าหลวงออกสำรวจบัญชีสำมะโนครัวแล้วคัดคนเข้าทะเบียนเพิ่มเติมกำลังทหารทุกหัวเมืองขึ้นใน และปรากฏว่าผู้คนตามหัวเมืองขึ้นในเทียวกตั้งภูมิลำเนาหากินแยกย้ายกันอยู่ เวลาเกิดสงครามมูลนายจะเรียกเข้าหมวดกองไม่ได้ทันทั่วทั้งจึงได้ตั้งเมืองในครั้งนั้นขึ้นอีก ๓ เมือง คือ นนทบุรี นครชัยศรี และสมุทรสาคร เพื่อให้มีผู้ว่าราชการกรมการประจำในท้องที่ สำหรับเรียกระดมพลในเวลาที่มีสงคราม หัวเมืองขึ้นในอื่น ๆ คงได้จัดการตรวจเรียกจำนวนคนขึ้นใหม่ในครั้งนั้น....”^๕

จากข้อความที่สันนิษฐานของทั้ง ๓ ท่านนี้ ผู้เขียนมีความรู้สึกว่เมืองจะเชิงเทราก็ดี เมืองนนทบุรี นครชัยศรี และเมืองสาครบุรีก็ดี น่าจะตั้งขึ้นมาก่อนหน้าสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแล้ว เหตุผลในชั้นแรกโดยสามัญสำนึกรู้สึกว่ “การตั้งเมืองใหม่ขึ้นในแต่ละเมืองควรมีเกณฑ์ประกอบหลาย ๆ ประการ ดังเช่นมีประชาชนอาศัยอยู่ในพื้นที่ๆ จะต้องเป็นเมืองใหม่นั้นมากหรือเป็นพื้นที่ ๆ มีความสำคัญทางด้านการเมือง ฯลฯ แต่จากข้อความในพระราชพงสาวดารและการตีความสันนิษฐานที่ยกมานี้ เชื่อว่าการตั้งเมืองใหม่ขึ้นก็เพื่อจุดประสงค์ในการเรียกระดมพล คูเป็นการขัดกับพระราชดำริของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ว่ “...ไพร่บ้านพลเมือง ตรี จัตุวา ปากใต้เข้าพระนครนี้น้อย หนีออกอยู่ดงห้วยเขา ดื้อนไม่ได้เป็นอันมาก...” และถ้าจะมาวิเคราะห์กันอีกแง่หนึ่ง จากข้อความในพระราชพงสาวดารเช่นกันว่

“พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่ ไพร่บ้านพลเมืองตรี จัตุวา ปากใต้เข้าพระนครครั้งนี้้อย...” หมายถึง พวกพลเมืองและไพร่บ้านตามหัวเมืองขึ้นตรี และชั้นจัตุวาที่เข้ามาร่วมสู้รบกับพม่าใน

^๔ ค. อมารัตยกุล, น้ำทิพย์จะเชิงเทรา วารสารศิลปากร ปีที่ ๖ เล่มที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๔๙๖. หน้า ๕๙-๖๒

^๕ หนังสือสภาพังหวัดจะเชิงเทรา รวบรวมพิมพ์ขึ้นโดยหลวงประจำจันทเขตร เมื่อ พ.ศ. ๑๔๗๗

ครั้งนั้นไม่มาก แสดงให้เห็นว่าการแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาค ได้แบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ตรีและจัตวา ได้มีมาก่อนหน้าสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแล้ว ดังหลักฐานที่ว่า “สมัยแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาอาณาเขตกว้างขวาง ถึงเวลาที่จะขยายเมืองหลวงให้กว้างออกไป จึงตั้งหัวเมืองชั้นในขึ้นหัวเมืองชั้นในเหล่านี้เรียกในครั้งนั้นว่าเมืองน้อย เรียกผู้ว่าราชการว่า ผู้รั้ง (คือเหล่าเมืองที่กำหนดเป็นเมืองจัตวาภายหลัง) ส่วนอยู่รอบและใกล้เคียงเมืองหลวง ให้เจ้ากระทรวงในเมืองหลวงบังคับบัญชากระทรวงของตน ออกไปถึงหัวเมืองชั้นในเหล่านั้นทุกเมือง...”^๖

“ซึ่งหัวเมืองชั้นใน (จัตวา) กำหนดบรรดาเมืองที่อยู่ใกล้วังราชธานี เป็นเมืองจัตวาได้แก่ ราชบุรี เพชรบุรี กาญจนบุรี สมุทรสงคราม นครชัยศรี นครสวรรค์ ชัยนาท สุพรรณบุรี สมุทรสาคร ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ปราจีนบุรี นครนายก เมืองเหล่านี้ผู้ว่าราชการเมืองเรียกว่า “ผู้รั้ง” ไม่เรียกเจ้าเมือง เพราะไม่มีอำนาจเด็ดขาดอย่างเจ้าเมือง...”^๗

ดังนั้นถ้าจะวิเคราะห์และตีความกันตามหลักฐานนี้ ก็จะได้ข้อมูลที่ว่าบรรดาเมืองต่างๆ ที่ตีความกันว่าเมืองนนทบุรี เมืองสมุทรสาคร เมืองนครชัยศรี และเมืองฉะเชิงเทรา เพิ่งตั้งขึ้นในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดินั้น มีมาก่อนหน้านี้แล้วเมื่อครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงแก้ไขการปกครองจากที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ได้ทรงวางระเบียบไว้

ส่วนความในบันทึกตามพระราชพงสาวดารที่ว่า “...ให้เอาบ้านท่าจีนเป็นที่ตั้งเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองนครชัยศรี...” นั้นหมายถึง เมื่อไพร่พลที่แยกย้ายกระจัดกระจาย หนีหายอยู่ตามป่าเขาเป็นอันมาก จึงได้โปรดให้แต่งตั้งหน่วยสำหรับเป็นที่เกณฑ์หรือระดมไพร่พล

ถ้าวิเคราะห์ความในพระราชพงสาวดารตามแนวสันนิษฐานนี้ ก็อาจกล่าวได้ว่า “เมืองฉะเชิงเทรา” ตามที่สันนิษฐานกันว่าตั้งขึ้นในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดินั้น น่าจะตั้งขึ้นหรือมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถหรือก่อนหน้านี้อยู่แล้ว ดังหลักฐานที่ว่า “เมืองฉะเชิงเทรา ปรากฏเรื่องราวครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นเมืองในวงราชธานีจัตวา เมื่อปีจอ พุทธศักราช ๑๕๕๘ ตรงกับจุลศักราช ๘๑๖ ผู้รักษาเมืองเป็นที่ยกพระวิเศษฤๅษย์เมืองฉะเชิงเทรา นา ๘๐๐ ขึ้นพระแดงเสนาภูว...”^๘

^๖ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า ๔๕๕.

^๗ ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสิ้นอยุธยา โดยคณาจารย์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ หน้า ๒๘๘.

^๘ เอกสารโบราณคดี แดงงานประวัติศาสตร์โดยคณะกรรมการประวัติศาสตร์ ซึ่งเสนอต่อคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี ตีพิมพ์เผยแพร่โดยสำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐.

^๙ ทำเนียบศักดินาทหารหัวเมือง (ชุมนุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑) หน้า ๒๗๗.

๒. ปัญหาเรื่องชื่อเมือง (“แปดริ้ว” และ “จะเขิงเทรา”)

ทั้งคำเรียก “แปดริ้ว” และ “จะเขิงเทรา” ในปัจจุบันก็ยังหารากฐานที่มาของคำและความหมายที่แน่นอนลงไปยังไม่ได้ เท่าที่ปรากฏเป็นเพียงหลักฐานอ้างอิงประกอบความเชื่อ หรือแนวทางการสันนิษฐานเท่านั้น คือ

คำเรียกชื่อเมืองว่า “แปดริ้ว”

คำเรียกแปดริ้วนี้ มีเพียงหลักฐานการบอกเล่าสืบต่อกันมาเท่านั้น ต่างก็ไม่ยืนยันถึงที่มาที่แท้จริงเพียงอ้างอิงถึงการกล่าวเล่าขานกัน ซึ่งพอที่จะแบ่งให้เห็นเป็นแนวความคิดในสาเหตุแห่งคำเรียกได้ดังนี้

(ก) “...มีคำผู้ใหญ่ออกเล่าต่อกันมาว่า เหตุที่เรียกแปดริ้วก็เพราะปลา (ช่อน) ในเมืองนี้ชุกชุมมากและเป็นปลาขนาดใหญ่ เมื่อแล่นือตากทำเป็นปลาแห้ง จะทำเป็นสั้วหรือหำริ้วไม่ได้ จะต้องทำเป็นปลาแห้งถึงแปดริ้ว...”^{๑๐}

(ข) “...แต่ก็เคยมีผู้เขียนว่าเป็นคำที่เพี้ยนมาจากคำจีน “เป๊ะริ้ว” ซึ่งแปลว่า ร้อยริ้วหรือร้อยคลอง เนื่องจากจังหวัดนี้มีลำคลองมากมายไหลมาจรดกับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งอาจมีมากกว่าร้อยคลอง ด้วยข้อสันนิษฐานนี้อาจเป็นไปได้ทางหนึ่งเหมือนกัน...”^{๑๑}

(ค) และ “...นิทานพื้นบ้านเรื่อง พระรถ – เมรี นิทานเรื่องนี้เป็นนิยายเรื่องหนึ่งในปัญญาสชาดก ซึ่งคนในประเทศลาว เขมร และท้องถิ่นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมกัน เป็นเรื่องที่ผู้ใหญ่อำนาจให้เด็กฟัง ซึ่งนอกจากเป็นการหย่อนใจสนุกๆ แล้ว ก็เป็นการสอนศาสนาและศีลธรรมไปด้วยในตัว คนลาวได้นำนิทานเหล่านี้ไปให้เป็นชื่อสถานที่ หรือตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ต่าง ๆ ในท้องที่อำเภอพนมสารคามและท้องถิ่นอำเภอใกล้เคียง ดังเช่นเมืองโบราณที่บ้านคูเมืองในเขตตำบลเกาะขนุนก็เรียกว่าเมืองสนาม เป็นเมืองของนางหลมารซึ่งเป็นแม่เลี้ยงของพระรถ เล่ากันว่ายักษ์ได้ฆ่านางสิบสองแล้วลากศพไปยังทำน้ำ บริเวณที่ศพถูกลากไปจึงเรียกว่า “ท่าลาด” แล้วก็ชำแหละศพออกเป็นริ้วๆ รวมแปดริ้วด้วยกัน ทั้งลอยไปตามลำน้ำท่าลาดไปออกแม่น้ำบางปะกงไปยังเมืองจะเขิงเทรา โดยเหตุนี้เมืองนี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “แปดริ้ว” เพราะศพนางสิบสองลอยไปที่นั่น....”^{๑๒}

ถึงแม้ว่าที่มาของคำเรียกชื่อเมืองว่าแปดริ้วนี้ จะเป็นเพียงเรื่องเล่าหรือกล่าวกันต่อ ๆ มากก็ตาม ความเชื่อของคนส่วนใหญ่ก็คล้อยตามเหตุผลเท่านี้มาตลอด อาจเป็นเพราะยังไม่สามารถหา

^{๑๐} ประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ ภาค ๑.

^{๑๑} นพคุณ เจริญราช, เรื่องจังหวัดจะเขิงเทรา หนังสือข่าวสารการฝึกอบรมเปรียบเทียบคดีสรรพสามิต, หน้า ๕๕.

^{๑๒} เอกสารประกอบการอภิปรายเรื่อง ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า โดยศรีศักดิ์ วัลลิโภดมจากการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วัฒนธรรมภาคตะวันออก มศว. บางแสน ๑๓-๑๕ สิงหาคม ๒๕๒๔.

เหตุผลอื่นมาอ้างอิงอธิบายได้ และที่มาของคำ “แปดริ้ว” ที่ได้รับความเชื่อว่าจะนำไปได้มากที่สุด เป็นจะได้แก่เหตุผลที่ว่า “ในย่านนี้มีปลาช่อนตัวโตมาก โดขนาดเอามาขอดเกล็ดทำริ้วตากแห้งได้ถึงแปดริ้ว ซึ่งนับเป็นจำนวนริ้วที่มากกว่าปลาช่อนในแห่งอื่นๆ”

คำเรียกชื่อเมืองว่า “ละเซิงเทรา”

คำเรียกว่า “ละเซิงเทรา” เป็นคำที่ใช้เรียกขานในทางราชการ ส่วนคำเรียกแปดริ้วเป็นคำที่ชาวบ้านใช้เรียกกันทั่วไป ชื่อ “ละเซิงเทรา” มีผู้รู้ได้สันนิษฐานและให้เหตุผลประกอบ พอที่จะรวบรวมและแยกออกเป็นแนวที่มาแห่งความเชื่อได้ดังนี้

(ก) ...ในแนวข้อสันนิษฐานคำว่า “ละเซิงเทรา” เป็นชื่อเรียกมาจากภาษาเขมร อันแปลว่า “คลองลึก” ที่มาของข้อสันนิษฐานนี้ ก็เนื่องจากได้พบเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้มีข้อความตอนหนึ่งว่า “...ชื่อบ้านเมืองเหล่านี้เป็นไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง เป็นสองชื่อทั้งไทยและเขมรอย่างเมืองละเซิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย...”^{๓๓} จากข้อความนี้ มหาอำมาตย์โท ทงคำวรรณ จึงได้แปลคำว่า “ละเซิงเทรา” ในภาษาเขมรหมายความว่าอะไร แล้วนำเอาแนวความคิดนี้ไปสอนในมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ แต่ก็ไม่แพร่หลายถึงบุคคลภายนอก จึงได้เผยแพร่โดยนำข้อเขียนที่เป็นแนวทางการสันนิษฐานนี้ลงพิมพ์ในหนังสือสามทหารฉบับปีที่ ๑ เล่ม ๔ ประจำเดือนมีนาคม ๒๕๐๕ หน้า ๓๕ ซึ่งพอสรุปได้ความว่า

- คำว่า “คลอง” เขมรโบราณเขียน “จทิง” พอสมัยต่อมาเขียนเป็น “จติง” คำ ๆ นี้ น่าจะเพี้ยนมาเป็น “จทริ่ง” หรือ “ละเซิง” คือ จทริ่งหรือละเซิงเท่ากับคลอง

- คำว่า “เทรา” เขมรเขียน “เซรา” อ่าน “โจ้ว” เป็นคำวิเศษณ์แปลว่า ลึก

- ดังนั้นคำว่า “จทริ่งเทราหรือละเซิงเทรา” น่าจะแปลว่า คลองลึก

จากคำอธิบายของ มหาอำมาตย์โท ทงคำวรรณนี้ นายกิจจา วัฒนสินธุ์ ได้อธิบายเพิ่มเติมต่อข้อสันนิษฐานแนวมหาอำมาตย์โท ทงคำวรรณ ในเรื่องประวัติเมืองละเซิงเทรา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ ว่า “นอกจากคำอธิบายของมหาอำมาตย์โท ทงคำวรรณ แล้ว ข้าพเจ้าใคร่ขอแทรกคำอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับชื่อเมืองละเซิงเทรา ดังต่อไปนี้

คำว่าละเซิงเทรา ตามที่แปลว่าคลองลึกนั้น อาจทำให้สงสัยว่าไม่น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับเมืองละเซิงเทราเลย เพราะไม่มีสัญลักษณ์อันใดที่จะให้เรียกเช่นนั้น สำหรับตัวข้าพเจ้าเห็นว่าจะเนื่องมาจาก หลักการตั้งชื่อเมืองแต่เดิมมา มักตั้งโดยอาศัยเหตุผลทางภูมิศาสตร์ เช่น ชลบุรี เพราะเป็นเมืองชายทะเลอย่างหนึ่ง หรือโดยอาศัยเหตุที่มีสิ่งสำคัญอยู่ อยู่ในเมืองที่ตั้งเป็นมูลฐานอีกอย่างหนึ่ง เช่น นครปฐม ก็เพราะมีพระปฐมเจดีย์เป็นปูชนียสถานสำคัญ ดังนี้ เป็นต้น

^{๓๓} ประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ ภาคที่ ๑

อย่างไรก็ตามการตั้งชื่อเมืองจะเชิงเทราเข้าใจว่า ผู้ตั้งชื่อคงอาศัยเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังได้กล่าวมาแล้ว เฉพาะอย่างยิ่งก็คือเหตุผลทางภูมิศาสตร์ เพราะเมืองจะเชิงเทรานี้ตั้งอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นแม่น้ำสำคัญที่สุดของหัวเมืองนี้....”^{๔๔}

(ข)ในข้อสันนิษฐานที่ไม่เห็นด้วยกับความคิดที่ว่า คำจะเชิงเทราจะมาจากภาษาเขมร คือแนวความคิดของ ว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลชะกุล ซึ่งกล่าวว่า

“...ชื่ออันแปลกประหลาดของเมือง “จะเชิงเทรา” มีผู้ให้ความเห็นหลายคนว่าคำนี้เพี้ยนมาจากภาษาเขมรที่ว่า “สตีงเตรง” หรือ “ฉทริงเชรา” แปลว่าคลองลึก ผู้เขียนยังไม่เชื่อว่า “จะเชิงเทรา” จะเพี้ยนมาจากคำว่า “สตีงเตรง” หรือ “ฉทริงเชรา” อย่างที่ใคร ๆ คิดเพราะในเมื่อเมืองนี้ได้ตั้งขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อันเป็นขณะที่สิ่งต่าง ๆ เป็นไทยหมดสิ้นแล้ว แม้เมืองต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นใหม่ในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกันตามที่ยกมาอ้างกัน ก็มีชื่อเป็นแบบไทย (อิทธิพลอินเดีย) ทั้งสิ้นคือ นนทบุรี นครชัยศรี และสาครบุรี

นอกจากนั้น ตามที่พระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ที่นับถือกันว่าแม่นยำ นักหนาแน่นได้กล่าวว่า เมื่อศักราช ๙๓๔ (พ.ศ. ๑๕๑๔) สมเด็จพระบรมราชาธิราช “เสด็จไปเอาเมืองพังงาและเมืองแสงเซราได้เมือง” “แสงเซรา” (หรือแสงเซาหรือ แสงเซา) ออกเสียงใกล้เคียงกับ “จะเชิงเทรา” มาก น่าคิดว่าจะเป็นเมืองเดียวกันหรือไม่ อันเมืองพังงา (หรือพังคา) และเมืองแสงเซา นี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงทราบแน่ชัดว่าไม่ทรงทราบแน่ชัดว่าเป็นเมืองอะไร ต่อมา (ดูพระอริยาบในพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถ์เธอ)...”^{๔๕}

จากข้อสันนิษฐานทั้ง ๒ ที่ยกมาเปรียบเทียบแสดงให้เห็นถึง ความแตกต่างในแนวความเชื่อ ซึ่งสามารถชี้ให้เห็นได้ว่า

- **มูลความเชื่อ** ต่างยึดถือเสียงเรียกหรือสำเนียงการออกเสียงเป็นสำคัญไม่ว่าจะเป็น “ฉทริงเทรา” ก็ดี หรือ “แสงเซา” ก็ดี ต่างก็มีข้อเริ่มของการสันนิษฐานคล้ายคลึง
- **หลักฐานอ้างอิง** ต่างยึดถือหลักฐานอ้างอิงประกอบความเชื่อกันคนละที่มา คือ หลักฐานของมหาอำมาตย์ได้แนบมาจากพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ส่วนหลักฐานของว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลชะกุล ได้แนบมาจากพระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ

^{๔๔} กิจจา วัฒนสินธุ์ ประวัติดั้งเมืองจะเชิงเทรา, จากหนังสืออนุสรณ์นายกิจจา วัฒนสินธุ์ ๑๓ มีนาคม ๒๕๒๓ โรงพิมพ์อักษรไทย กรุงเทพมหานคร, หน้า ๑๕๒.

^{๔๕} ว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลชะกุล, อนุสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำจะเชิงเทรา ประจำเดือนตุลาคม ๒๕๑๓, หน้า ๖๕.

- เหตุผลประกอบความเชื่อ ของแต่ละแนวสันนิษฐานต่างก็ยกเอาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ มาประกอบ ในแนวสันนิษฐานของมหาอำ ทวงศ์วรรณ ที่ว่า “คำเรียก
จะเข็ญเทรา” นี้ เพี้ยน มาจากคำเรียกในภาษาเขมร ก็ด้วยในอดีตรวมมีอำนาจได้ปกครอง
แผ่นดินในภาคตะวันออกนี้จึงได้เรียกชื่อเมืองจะเข็ญเทราให้มีความหมายพร้อมกันกับ
แม่น้ำบางปะกงว่าเป็น คลองเล็ก” ส่วนแนวสันนิษฐานของว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลชะกุล
มีความเห็นว่าจะเข็ญเทรานี้ ตั้งในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อันเป็นขณะที่สิ่งต่าง ๆ
เป็นไทยหมดสิ้นแล้ว การเรียกชื่อเมืองควรมีชื่อเรียกแบบไทย มิใช่แบบเขมร

นอกจากข้อสันนิษฐานทั้ง ๒ แนวความคิดที่ยกมานี้ คาดว่ายังมีแนวสันนิษฐานอื่น ๆ อีก
แต่เท่าที่ปรากฏเป็นหลักฐานมีเพียง ๒ แนวความคิดนี้เท่านั้น และดูเหมือนว่าขณะนี้ส่วนราชการ
จังหวัดจะเข็ญเทรา ได้ยึดถือความคิดตามแนวของมหาอำ ทวงศ์วรรณ เป็นหลักอ้างอิง ส่วนแนว
สันนิษฐานของว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลชะกุล นั้น มิได้ปรากฏหลักฐานการค้นคว้าเพิ่มเติมจากข้อ
สันนิษฐานเดิมแต่อย่างใด

ประวัติเมืองนะเชิงเทราที่ปรากฏหลักฐานอย่างเด่นชัด

๑. ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

๒. ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี

๑. ประวัติศาสตร์เมืองฉะเชิงเทราในสมัยกรุงศรีอยุธยา

๑.๑ ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา

ในหนังสือพงสาวดารออกชื่อเมืองฉะเชิงเทราเป็นครั้งแรก ในแผ่นดิน พระมหาธรรมราชา คือในเวลานั้นไทยกำลังบอบช้ำ เนื่องจากแพ้สงครามพม่ามาใหม่ ๆ พระยาละแวกกษัตริย์เขมรเห็นเป็นโอกาสอันงาม ที่จะได้ผู้คนพลเมืองของประเทศไทยไปเพิ่มพูนบารมีโดยไม่ต้องลงทุนด้วยเลือดเนื้อมากนัก จึงยกกองทัพมาทั้งทางบกและทางน้ำ เข้ากวาดต้อนชาวเมืองจันทบุรี ระยอง ฉะเชิงเทรา และนาเร็ง (นครนายก) ไปเป็นอันมาก ^{๑๖} ดังปรากฏอยู่ในประชุมพงสาวดาร เล่ม ๓๘ (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ ๖๔) ว่า “รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช....ศักราช ๙๑๕ ปีมะเส็งนพศก (พ.ศ. ๒๑๐๐) เดือนยี่ (ใน พ.ศ. ๒๑๐๐ นี้ เป็นบันทึกพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ส่วนฉบับหลวงประเสริฐว่า ศักราช ๙๓๒ มะเมียศก ก็เป็น พ.ศ. ๒๑๑๓) พระยาละแวกยกช้างม้ารี้พลมาโดยทางนครนายก และไพร่พลพระยาละแวกมาครั้งนั้น ประมาณ ๓,๐๐๐....และพระยาละแวกก็ยกทัพกลับคืนไปกวาดเอาคนในบ้านนาและนครนายกไปยังเมืองละแวกเป็นอันมาก ในขณะนั้น พระยาละแวกแต่งพลมาลาดตระเวน ทั้งทางบกและทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียดชาวจันทบูรณ ชาวยะยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนาเร็งไปแก่ข้าศึกละแวกเป็นอันมาก...” ^{๑๗}

๑.๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เมืองฉะเชิงเทราได้ปรากฏชื่อในพงสาวดารอีกครั้งหนึ่ง ในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเตรียมการที่จะทรงยกทัพไปตีเมืองเขมรเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๖ (ฉบับหลวงประเสริฐว่า พ.ศ. ๒๑๓๖) เนื่องจากการทัพครั้งนี้เป็นสงครามใหญ่ มีกำลังและยุทธโศปกรณ์มาก จึงทรงเตรียมการส่งกำลังบำรุงล่วงหน้าอย่างรอบคอบ ในการนี้ทรงกำหนดให้พระยานครนายก (เจ้าเมืองนครนายก) เป็นแม่กองร่วมกับพระยาปราจีน (เจ้าเมืองปราจีนบุรี) พระวิเศษ (เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา) และพระสระบุรี (เจ้าเมืองสระบุรี) เกณฑ์คนไปสี่เมืองจำนวน ๑๐,๐๐๐ คน ตั้งขึ้นเป็นกองเสบียงทางบก ยกไปตั้งค่ายปลูกขี้จาวรวบรวมเสบียงอาหารเตรียมไว้ที่ตำบลท่านบ (คงจะอยู่ใกล้ ๆ ชายแดนเขมร) เพื่อคอยจ่ายเสบียงให้แก่กองทัพหลวง ที่จะผ่านออกไปทางตำบลนั้นเป็นการล่วงหน้า ^{๑๘}

^{๑๖} ด. อดุลยกุล, น้ำเที่ยวฉะเชิงเทรา วารสารศิลปการปีที่ ๖ เล่มที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๑๗} พงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ประชุมพงสาวดาร เล่ม ๓๘ โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว ๒๕๑๒, หน้า ๑๕๑-๑๕๔.

^{๑๘} ว่าที่ พล.ต. ดำเนียร เลชะกุล, ฉะเชิงเทราเมืองเก่าหรือใหม่ อนุสาร อ.ส.ท. เดือนตุลาคม ๒๕๑๓ ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา, หน้า ๗๐.

ถึง ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงเครื่องอาภรณ์วิจิตรอลังการประดับ สำหรับพิชัยยุทธเสร็จครั้นได้เพชรฤกษ์มงคลอันประเสริฐ พระโอรสอันชองชัยพ่อพรหมณ์ถวายเสียงสังข์ สมเด็จพระนเรศวรบรมเชษฐาธิราชเจ้า ทรงพระยาไชยนาทเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธารเจ้าโขนทวาร พระสังฆราชนพรัตน์ ประณามพระพุทธรูปพระยานนท์ตัดไม้ข่มนามโดยศาสตร์ พร้อมด้วยเสนามัตยนิกรทวยหาญแห่แหนโดยกระบวนพยุหยาตราเป็นขบวนแห่เอกฉัตรชุมช้ายขวาวาลวิชนีบังพระสุริยาลังการโกลาหล ศัพทสำเนียงแดรสังข์ฆ้องกลองอิงอลวนเสร็จ เสด็จกรีธาพลเดินโดยสถลมารคทางด่านพระเจดีย์ ประทับแรมไปตามระยะก็ถึงตำบลค่ายทำนบ

ฝ่ายพระยานครนายกพระยาปราจีน พระวิเศษเมืองละโว้พระยาสุพรรณบุรี ผู้อยู่ค่ายรักษานางข้าวจึงมาเฝ้าทูลข้อราชการและจำนวนข้าวเสร็จสิ้นทุกประการ จึงดำรัสให้พระสุพรรณภูมิพล ๑,๐๐๐ อยู่รักษาค่ายนางข้าว แล้วให้แต่งกองทัพออกไปลาดตระเวนพึงราชการให้ถึงทัพหลวงแต่พระยาปราจีน พระวิเศษ กับ พล ๕,๐๐๐ ยกไปเข้ากระบวนด้วยทัพหลวงนั้น ...”^{๑๕}

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงดีและยึดเมืองบริบูรณ์ได้แล้วจึงโปรดเกล้าให้พระวิเศษเจ้าเมืองละโว้ที่ปฏิบัติราชการเป็นผลดียิ่งมาตลอด ขึ้นเป็น “พระยาวิเศษ” และให้คุมกองกำลังเสบียงที่เหลือนั้น อยู่รักษาเมืองบริบูรณ์ เพื่อคอยรวบรวมเสบียงส่งไปสนับสนุนกองทัพที่จะเข้าตีเมืองละแวก อันเป็นที่หมายขึ้นสุดท้ายต่อไป (ความปรากฏอยู่ในหน้า ๒๔๕-๒๕๐) หนังสือประชุมพงศาวดารเล่ม ๓๘

๑.๓ ในแผ่นดินสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (พระเจ้าเอกทัศ)

“จาก พ.ศ. ๒๑๓๖ มาถึง พ.ศ. ๒๑๔๐ ชื่อละโว้ปรากฏในพงศาวดารอีกครั้งหนึ่งเมื่อกรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าเอกทัศ) ที่พระเจ้าเอกทัศโปรดฯ ให้คุมตัวไปเนรเทศไว้ที่เมืองจันทบุรีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๐๗ นั้น เห็นกรุงศรีอยุธยาที่ถูกกองทัพพม่าล้อมมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๐๙ กำลังจะเพลี่ยงพล้ำ จึงชักชวนผู้คนชาวเมืองจันทบุรีมารวมขึ้นเป็นกองกำลังเพื่อที่จะยกไปต่อสู้พม่า โดยเคลื่อนกำลังผ่านเมืองระยอง เมืองบางละมุง เมืองชลบุรี และเมืองละโว้ เข้าไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี แต่เนื่องจากการรวบรวมคนหลายถิ่นและขวัญไม่ดี กองทัพของกรมหมื่นเทพพิพิธจึงอ่อนแอ เมื่อกองกำลังรักษาด่านกำลัง ๒,๐๐๐ ที่ปากแม่น้ำโยทะกาถูกพม่าตีแตก ผู้บังคับกองตายในที่รบ กองทัพนั้นก็เสียขวัญ กรมหมื่นเทพพิพิธกับพระยารัตนาธิเบศร์แบ่งสมัคร

^{๑๕} พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทุมาศ (เจิม), ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๘ โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว ๒๕๑๒, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

พรรคพวกหนี ผ่านช่องบุพราหมณ์ไปเมืองนครราชสีมา ปล่อยให้ชาวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งชาว
ละโว้ที่ออกสู้รบด้วย ต้องผิดหวังพากันกลับบ้านเมืองของตนอย่างน่าเสียดาย...

“....ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า พระยากำแพงเพชร (หรือสมเด็จพระเจ้าตากสินในเวลาต่อมา) เห็นว่าจะเสียกรุงแน่แล้ว จึงคุมกำลังทหารประมาณ ๑,๐๐๐ หนีจาก
วัดพิชัยนอกกรุงศรีอยุธยา ตรงไปยังเมืองนครนายก ผ่านบ้านกบและเมืองปราจีนบุรี แล้ววกลงได้
มาผ่านเมืองละโว้ วกไปยังเมืองชลบุรี แล้วเลาะชายทะเลผ่านเมืองระยองเพื่อจะไปรวมกำลัง
ที่เมืองจันทบุรี เหตุที่เคลื่อนกองกำลังวกเช่นนี้ ก็คงจะเป็นการเลี่ยงตำบลที่มีกองกำลังพม่า แต่ถึง
กระนั้นก็ได้รบกับกำลังพม่าหลายครั้ง รวมทั้งกองทัพพม่าที่ตั้งอยู่ปากน้ำเจ้าโล้เมืองละโว้ด้วย แต่ด้วยกำลังใจและความกล้าหาญทำให้การรบมีชัยชนะพม่า...”^{๒๐} ดังจะขอยกความในตอน
รบพม่าที่ปากน้ำเจ้าโล้มาเพื่อเสนอคือ “...ณ วัน.....คำให้ยกพลทหารเข้าไปในป่าหุคประทับที่
ลำน้ำหนองน้ำ หุงอาหารเสร็จแล้ว....ครั้นเพลาย่ำประมาณ ๔ โมง พม่าไล่แทงฟันคนซึ่ง
เมื่อล้าอยู่นั้นวิ่งหนีมาตามทาง ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็น จึงให้นายบุญมีขึ้นม้าใช้สวนทางลงไป
ประมาณ ๒๐๐ เส้น พบกองทัพพม่ายกขึ้นมาแต่ปากน้ำเจ้าโล้ทั้งทัพบก ทัพเรือ มาขึ้นที่ท่าข้าม
ครั้นเห็นธงเขียวเหลืองมือกลองรู้ว่าเป็นพมามั่นคงแล้ว ก็กลับมากลับตามได้เห็นทุกประการ
จึงรับสั่งให้พลทหารตั้งปืนดับใหญ่ร้อยดาซุ่มอยู่ ๒ ข้างทาง แล้วให้คนหาเบียงครวไปก่อน
แต่พระองค์กับทหารประมาณ ๑๐๐ เศษคอยรับพม่า ครั้นเพลาย่ำโมงเศษยกกองทัพมาถึงจึง
เสด็จนำหน้าพลทหารด้วยหลวงชำนาญไพรสนต์ พระเชยงเงิน นายบุญมี นายทองดี นายแสง
ทหาร ยกออกมารับต่อพม่านอกปืนใหญ่ร้อยซึ่งตั้งเอาไว้ประมาณ ๖-๗ เส้น พม่ายกทัพเรียง
เรือมาจำเพาะในพงแขม ครั้นเข้ามาใกล้ได้ทีแล้วก็ยิงปืนใหญ่พร้อมกัน ถูกพม่าล้มตายเป็น
อันมากพม่าที่ยังเหลืออยู่นั้นอดหนุนกันเข้ามาอีก จึงล่อให้ไล่เข้ามายิงปืนใหญ่ร้อยถูกพม่าล้มตาย
ทับกันเป็นอันมาก พม่าหนุนเข้ามาอีก วางปืนดับคำรบ ๓ ครั้ง พม่าแตกกระจัดกระจายไป จึง
รับสั่งให้ทหารโห่ร้องตีมือกลองสาทิบ พม่าแตกจะกุมกันเข้ามิได้...”^{๒๑}

การรบมีชัยชนะพม่าทุกครั้ง จนสามารถรวบรวมกำลังผู้คนจนเป็นกองทัพใหญ่และพระยา
กำแพงเพชรได้ประกาศตนเป็น “เจ้าตาก” และทรงเป็น “สมเด็จพระเจ้าตากสิน” ในเวลาต่อมา

^{๒๐} ว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลขะกุล, ละโว้เมืองเก่าหรือไม? อนุสาร อ.ส.ท. เดือนตุลาคม ๒๕๑๓ ฉบับแนะนำละโว้, หน้า
๗๐-๗๑.

^{๒๑} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี, ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๔๐ โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
๒๕๑๒, หน้า ๖-๗.

๒. ประวัติศาสตร์เมืองฉะเชิงเทราในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

๒.๑ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ได้ปรากฏชื่อเมืองฉะเชิงเทราขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้หัวเมืองต่าง ๆ ให้ขึ้นกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่าเสียใหม่เพื่อสะดวกแก่การปกครอง เมืองฉะเชิงเทรานั้นเดิมที่ขึ้นอยู่กับกรมพระกลาโหม ต่อมาได้มาขึ้นกับกรมมหาดไทย ในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ ทรงกำหนดให้ขึ้นอยู่กับกรมมหาดไทยตามเดิม

๒.๒ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

เมื่อเสร็จจากการปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว ได้เกิดปราบกบฏเขมรอีกซึ่งเขมรได้ชักจูงเอาญวนเข้ามาพัวพันด้วย จนถึงกับเกิดรบขึ้นกับญวน แต่ทรงมีแม่ทัพที่เข้มแข็งอยู่หลายท่าน จึงสามารถปราบปรามและยับยั้งข้าศึกไว้ได้ตั้งแต่นอกพระราชอาณาเขต แต่เพื่อความไม่ประมาทจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างและเสริมป้อมขึ้นตามปากแม่น้ำสำคัญ ๆ ต่าง ๆ ขึ้นหลายแห่ง เช่นที่เมืองสมุทรปราการ สมุทรสงคราม จันทบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา โดยโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงรักษนเรศ เป็นแม่กองสร้างป้อมขึ้นป้อมหนึ่งที่เมืองฉะเชิงเทราในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ แต่ไม่ปรากฏชื่อป้อมอะไร และไม่มีประวัติการใช้ป้อมนี้สู้รบกับข้าศึก กระทั่งปี พ.ศ. ๒๓๘๑ เกิดเหตุการณ์ของจีนตัวเหี้ย (อั้งยี่) ขึ้นพวกจีนตัวเหี้ย (อั้งยี่) คุ่มพวกเข้าปล้นโรงหีบอ้อย และฆ่าพระยาวิเศษฤๅชัยเจ้าเมืองตายในขณะคุมกำลังเข้าปราบ แล้วยึดป้อมเมืองฉะเชิงเทราไว้ แต่ก็ถูกเจ้าพระยาพระคลังร่วมกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ กำลังทหารปราบปรามลงได้ราบคาบในเวลาอันรวดเร็ว

๒.๓ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลนี้ได้ทรงเปลี่ยนแปลงชื่อตำแหน่งปลัดเมืองฉะเชิงเทรา จากเดิมที่ว่า “พระยาวิเชียรไชยชาญยุทธ” เป็น “พระเกรียงไกรกระบวนยุทธ” และทรงโปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งใหม่ขึ้น ๒ ตำแหน่ง คือ “พระกำภูชกคดี (ปลัดเขมร)” และ “หลวงวิสุทธิจินชาติ” (ปลัดจีน) เพื่อให้ดูแลชาวเขมรและชาวจีนที่มีอยู่มากในเมืองนี้ ส่วนนายอำเภอนั้นพระราชทานบรรดาศักดิ์ว่า “หมื่นวิจารณ์กฤตจิน”

และในรัชกาลนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านท่าชานขึ้นเป็น “เมืองพนมसारคาม” ฝากขึ้นกับเมืองฉะเชิงเทราอีกทีหนึ่ง จึงได้พระราชทานบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองพนมसारคามว่า “พระพนมสารคามนรินทร์” ซึ่งในปัจจุบันเมืองพนมสารคามมีฐานะเป็นอำเภอ ๆ หนึ่งของจังหวัดฉะเชิงเทราเท่านั้น

๒.๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลเจ้าเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดรวมเมืองต่าง ๆ ขึ้นเป็นมณฑล โดยยึดเอาลำแม่น้ำอันเป็นสายคมนาคมสำคัญ (ของสมัยนั้น) เป็นหลักในการตั้งมณฑล มณฑลรุ่นแรกที่จะทรงตั้ง ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นมีถึง ๔ มณฑล คือ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลปราจีน แต่ก็ตั้งได้เพียง ๒ มณฑล คือ มณฑลกรุงเก่าและมณฑลปราจีนเพราะบังเอิญไทยได้เกิดเรื่องพิพาทขึ้นกับฝรั่งเศสในอินโดจีนเสียก่อน

สำหรับมณฑลปราจีน ได้ถือเอาลำน้ำบางปะกงเป็นหลักในการเลือกเมืองมารวมกัน อันได้แก่เมืองปราจีนบุรี เมืองพนมสารคาม และเมืองฉะเชิงเทรา ตั้งขึ้นเป็นมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ และตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองปราจีนบุรี ต่อมาเมื่อโอนหัวเมืองในกรมท่ามาขึ้นกระทรวงมหาดไทย จึงย้ายที่ว่าการมณฑลมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา ตั้งแต่วันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) โดยได้ทรงพระราชปรารภว่า “เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองที่มีราชการมากกว่าเมืองอื่น ๆ ทั้งจะมีทางรถไฟผ่านไปและเป็นเมืองอยู่ในท่ามกลางในมณฑล สมควรที่จะย้ายที่ว่าการมณฑลมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา จะเป็นการสะดวกแก่การปกครองและบังคับบัญชาการ” และเมื่อขยายอาณาเขตของมณฑลลงไปทางชายทะเลได้รวมเอาเมืองเพิ่มขึ้นอีก ๓ เมือง คือ เมืองพนัสนิคม เมืองชลบุรี และเมืองบางละมุงรวมเป็น ๗ เมืองด้วยกันและยังคงเรียกว่า มณฑลปราจีนอยู่อย่างเดิม ภายหลังได้ยุบเมืองพนัสนิคมกับเมืองบางละมุงลงเป็นอำเภอ (เนื่องจากมีฐานะไม่ถึงขนาดที่จะเป็นอำเภอได้) ขึ้นอยู่กับเมืองชลบุรี

ครั้น พ.ศ. ๒๔๗๔ ประเทศไทยต้องประสบภาวะตกต่ำของเศรษฐกิจอย่างแรงมณฑลปราจีนจึงได้รับโอนจังหวัด ๓ จังหวัดของมณฑลจันทบุรี ที่ถูกยุบเลิกไปเข้ามาไว้ด้วย คือจังหวัดจันทบุรี จังหวัดตราด จังหวัดระยอง เดิมซึ่งมีอยู่แล้ว (คือปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี และนครนายก) รวมเป็น ๗ จังหวัด ครั้นประเทศไทยได้เปลี่ยนระบอบการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว มณฑลปราจีนบุรีก็ต้องเลิกสลายไปตาม พ.ร.บ. ว่าด้วยระเบียบบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๖

อนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ปรากฏว่าได้เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราถึง ๓ ครั้งด้วยกัน คือ

ครั้งที่ ๑ ในราว พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้เคยเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราเป็นครั้งแรกแต่สอบหลักฐานยังไม่พบว่าเสด็จไปเมื่อ วัน เดือน ปี ไฉ่ เสด็จไปในเรื่องอะไรและทรงตรัสอะไรไว้ ณ ที่ใดบ้าง คงได้แต่คำความจากพระราชดำรัสตอบประชาชนมณฑลปราจีน เมื่อคราวเสด็จเปิดทางรถไฟสาย กรุงเทพ – ฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ที่ว่า “...เราหาโอกาสที่จะมาเยี่ยมในมณฑลนี้ไม่ได้บ่อย ๆ เช่นมณฑลอื่น เหตุขัดข้องด้วยทางไปมาไม่ใคร่สะดวกเหมาะแก่ฤดูกาล แต่ถึงเวลาที่เรามาได้มาเที่ยวในมณฑลนี้ ล่วงมาช้านานถึง ๓๐ ปีเศษ แต่ความบริบูรณ์ของภูมิประเทศที่เราได้เห็นนั้น ดิดาดิดใจอยู่เสมอมิได้ลืมเลย...”

ครั้งที่ ๒ เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราเพื่อ เปิดทางสายรถไฟสาย กรุงเทพ – ฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ (๒๔๕๐) การเสด็จประพาสในครั้งนี้ ได้เสด็จมาประทับ คั่นแรมคั่น ณ เรือนเทศาภิบาลมณฑลปราจีน (จนผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทราในปัจจุบัน) และได้พระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และพระราชหัตถเลขาไว้ว่า “จุฬาลงกรณ์ พร. ให้ไว้สำหรับ เรือนเทศาภิบาลมณฑลปราจีน (เมืองฉะเชิงเทรา) เป็นที่ระลึกในการที่ได้มาอยู่ ณ ที่นี้ ได้ความสุข สบายมาก ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๗”

ครั้งที่ ๓ เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทรา โดยผ่านคลองรังสิตไปนครนายกและเสด็จเข้า เมืองปราจีนก่อน แล้วเสด็จล่องเรือจากเมืองปราจีนโดยทางเรือบางขนาก เข้าปากน้ำเจ้าโล้นมาเมือง ฉะเชิงเทรา เลยไปคลองท่าฉั่ว กลับมาแคววัดโสมร ล่องเรือไปบางประกงออกปากอ่าวบางประกง กลับกรุงเทพมหานคร

๒.๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

ปรากฏหลักฐานในหนังสือ เล่าให้ลูกฟัง ของพระยาธำมรงค์มณเฑียร โดยเล่าว่าใน ราวเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จพระราชทานพระแสงศาสตราประจำเมืองฉะเชิงเทรา แด่เสด็จในกรมเทศา ณ ที่ว่า กรมมณฑลปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา เสร็จพิธีแล้วก็เลยเสด็จไปเมืองชลบุรี ในการเสด็จมาครั้งนี้ สมเด็จพระราชินีพระอัครราชกุมารีในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ร่วมเสด็จไปด้วย ไม่ ปรากฏว่ามีพระราชดำรัสหรือพระราชหัตถเลขาไว้ ณ ที่ใด

๒.๖ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘

ได้เสด็จเยี่ยมเยียนทุกข์สุขราษฎรจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๘๕ พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชา (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช) ในวันที่เสด็จประพาส เมืองฉะเชิงเทรานั้น ได้เสด็จออกประทับเป็นประธานคณะผู้พิพากษา ณ ที่ว่าการศาลหลังเก่า ใน การพิพากษาคืออาญาระหว่างพนักงานอัยการจังหวัดฉะเชิงเทรา โจทก์ กับนางช้อย จำเลย เรื่อง ลักพาพวงกุญแจนาคของพลตำรวจสุเวช เชื้อภักดี คดีนั้นจำเลยสารภาพ จึงพิพากษาลงโทษมี กำหนด ๔ เดือน แต่เนื่องจากจำเลยสารภาพผิดแต่โดยดี มีประโยชน์แก่การพิจารณาจึงได้ลดโทษ กึ่งหนึ่งและเนื่องจากจำเลยไม่เคยกระทำความผิดมาก่อน ประกอบทั้งจำเลยเป็นหญิงที่ไร้ที่พึ่ง ต้องเลี้ยงดูบุตรเล็ก ๆ ถึง ๒ คน ศาลจึงรอการให้ลงอาญาไว้ก่อน

หลังจากเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทรา ในวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ต่อมาในวันที่ ๕ มิถุนายน ในปีเดียวกัน (พ.ศ. ๒๔๘๕) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ก็ทรงเสด็จสวรรคต ในช่วงระยะหลังเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราเพียง ๑๖ วัน.^{๒๒}

^{๒๒} จากวารสาร อ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา, หน้า ๗๑-๗๔.
และ หนังสืออนุสรณ์นายกิจจา วัฒนสินธุ์, หน้า ๑๘๔-๑๙๐.

สิ่งที่น่าสนใจในอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา

๑. สถานที่น่าสนใจ

- (๑) กำแพงเมือง
- (๒) วัดโสธร
- (๓) ศาลากลางจังหวัดหลังเก่า
- (๔) วัดพัคฆอินทาราม (วัดเจดีย์)
- (๕) วัดสัมปทวน (นอก)
- (๖) วัดสายชล ณ รั้งมี
- (๗) วัดจีนประชาสโมสร (เล่งฮกยี่)
- (๘) วัดอุทัยภาติการาม (ชำปอกง)
- (๙) วัดเทพนิมิตร
- (๑๐) ศาลจังหวัดหลังเก่า
- (๑๑) วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์ (วัดเมือง)
- (๑๒) เรือนแพและชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ
- (๑๓) การสร้างทางรถไฟสายตะวันออก

๒. เหตุการณ์น่าสนใจ

- กบฏจีนตัวเหี้ย (อั้งยี่)

๓. บุคคลสำคัญ

- พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

สิ่งที่น่ารู้และน่าสนใจในอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา

๑. สถานที่ที่น่าสนใจ

สถานที่ที่น่าสนใจในอำเภอเมืองฯนี้ มีทั้งโบราณสถานที่ได้รับการขึ้นบัญชีไว้ในประกาศราชกิจจานุเบกษา ของกรมศิลปากร และสถานที่อื่น ๆ โดยทั่วไป ซึ่งจะขอแยกเสนอเป็นลำดับดังนี้

๑. กำแพงเมือง

ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๗๑ ตอน ๓ วันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ซึ่งมีรายละเอียดเกี่ยวกับกำแพงเมือง ดังนี้ คือ

เป็นกำแพงก่อด้วยอิฐถือปูน ก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ รวมเป็นเนื้อที่ทั้งสิ้น ๑๕ ไร่ ๒ งาน โดยด้านเหนือยาว ๓ เส้น ด้านใต้ยาว ๓ เส้น ทางทิศตะวันออกยาว ๖ เส้น ๑๐ วา และด้านทิศตะวันตกยาว ๖ เส้น ๑๐ วา^{๒๓} ส่วนสาเหตุในการสร้างกำแพงนี้ขึ้นมา ก็เนื่องจากสมัยกรุงเก่านี้ ราชธานีได้ย้ายลงมาอยู่ใกล้ปากแม่น้ำมากกว่าครั้งสมัยอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริเห็นว่า กรุงเทพมหานครจะถูกข้าศึกยกมาล้อมทางทะเลได้ ง่ายอีกทางหนึ่ง จึงจำเป็นต้องสร้างเมืองและป้อมขึ้นรักษาปากแม่น้ำต่าง ๆ ในกันอ่าวไทยที่เปิดกว้างอยู่ให้ปลอดภัย แต่โครงการนี้สำเร็จลงในรัชกาลนั้นแต่เพียงส่วนหนึ่ง คือ ได้สร้างป้อมวิทยาคมขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาได้สำเร็จ ในรัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ (ต่อมาเรียก เมืองพระประแดง) ขึ้นบนฝั่งตะวันตก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ พร้อมกันนั้นได้สร้างป้อมเพิ่มขึ้นอีก ๕ ป้อม คือ ป้อมแผลงไฟฟ้า ป้อมมหาสังหาร ป้อมศัตรูพินาศ ป้อมจักรกรด และป้อมพระจันทร์พระอาทิตย์

^{๒๓} ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ หน้า ๓๖๔

ใน พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้ข่าวว่า ญวนบุกคลองลัดจากทะเลสาบมาออกอ่าวไทย เป็นสิ่งบอกเหตุว่า อะไรจะเกิดขึ้นข้างหน้า จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (คือสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลต่อมา) กับเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ในเวลาต่อมา) เป็นแม่กองปรับปรุงแก้ไขให้เมืองสมุทรปราการเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงเทพฯ มีป้อมปราการแข็งแรงสามารถยับยั้งข้าศึกได้ แม่กองทั้งสองจึงสร้างป้อมขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ในบริเวณเมืองอีก ๔ ป้อม คือ ป้อมประโคนชัย ป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมปราการ และป้อมกาสัตถี สร้างไว้บนฝั่งตะวันออกอีกป้อมหนึ่ง คือ ป้อมนาคราช และบนเกาะกลางป้อมแม่น้ำหนึ่ง ชื่อป้อมผีเสื้อสมุทร พร้อมกับคลองขุดลัดตั้งแต่เมืองนครเขื่อนขันธ์มายังกรุงเทพฯ อีกด้วย

ซุ้มประตูกำแพงเมือง เมื่อปี ๒๕๒๖

ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสร็จจากการปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว ได้เกิดปราบขบถเขมรติดตามากยิ่งขึ้นชนิดขึ้นมาอีก คราวนี้ได้มาชักจูงเอาญวนเข้ามาพัวพันด้วย จนถึงกับเกิดรบขึ้นกับญวน แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแม่ทัพที่เข้มแข็งอยู่หลายท่าน มีพระยาบดินทรเดชา เป็นต้น จึงสามารถปราบปรามและยับยั้งข้าศึกไว้ได้ตั้งแต่นอกพระราชอาณาเขต แต่เพื่อความไม่ประมาทในลางบอกเหตุ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างและเสริมป้อมขึ้น ตามปากแม่น้ำสำคัญๆ ต่าง ๆ ในอ่าวไทยขึ้นหลายแห่ง คือ

พ.ศ. ๒๓๗๑ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระคลังสร้างป้อมปึกกาต่อเติมป้อมประโคนชัยขึ้น
แห่งหนึ่ง และสร้างป้อมใหม่ขึ้นที่ตำบลบางจะเกรงเหนือเมืองสมุทรปราการอีกป้อมหนึ่ง โปรด
เกล้าฯ ให้พระยาโชฎีก (ทองจีน) สร้างป้อมขึ้นที่ปากแม่น้ำท่าจีน เมืองสมุทรสาครอีกป้อมหนึ่ง
ชื่อ ป้อมวิเชียรโชฎีก

พ.ศ. ๒๓๗๔ โปรดเกล้าฯ ให้กรมอิศเรศรังสรรค์ (คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในเวลาต่อมา) สร้างป้อมรักษาปากแม่น้ำกลอง ที่เมืองสมุทรสงครามป้อมหนึ่งชื่อ ป้อมพิฆาต
ข้าศึก

บนและล่าง : ชุมประตูกำแพงเมืองด้านหลังเรือนจำ

บนและล่าง : กำแพงเมืองด้านข้างโรงพยาบาลเมือง

พ.ศ. ๒๓๗๗ โปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนเดโชดิศร (ต่อมาทรงเป็นกรมสมเด็จพระเชชาดิศร) กับกรมหมื่นเสวยสุนทร และกรมหมื่นณรงค์หิรัญย์ สร้างป้อมขึ้นอีกป้อมหนึ่งที่บางปลาคองฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เหนือเมืองสมุทรปราการ ชื่อป้อมคงกะพัน พร้อมกันนั้นโปรดเกล้าฯ

ให้เจ้าพระยาคลัง สร้างเมืองป้อมขึ้นที่ตำบลเนินวง เมืองจันทบุรี ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองใหม่” และให้เจ้าหมื่นราชามาตย์ (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ผู้เป็นบุตร สร้างป้อมขึ้นที่ปากแม่น้ำจันทบุรีสองป้อม ป้อมบนฝั่งตะวันออก เรียกว่า ป้อมไพร่พินาศ และที่เชิงเขาแหลมสิงห์ฝั่งตะวันตก เรียกว่า ป้อมพิฆาตปัจจามิตร

บนและล่าง : สภาพภูมิทัศน์ด้านหน้ากำแพงเมือง ที่ได้รับการปรับเมื่อปี ๒๕๓๕

และในปีเดียวกันนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงรักษรณเรศร์ เป็นแม่กองสร้างป้อมขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราอีกป้อมหนึ่ง แต่ไม่ได้เรียกชื่ออะไร...^{๒๔} และตั้งแต่สร้างป้อมนี้มาก็ไม่มีโอกาสใช้ในการต่อสู้รบป้องกันข้าศึกเลยสักครั้ง แต่ก็มีโอกาสร่วมอยู่ในการปราบปรามอั้งยี่เมือง

^{๒๔} ว่าที่ พล.ต.คำเนิร เลขะกุล, ฉะเชิงเทราเมืองเก่าหรือใหม่ อนุสารอ.ส.ท. ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา ประจำเดือนตุลาคม ๒๕๑๓, หน้า ๓๑-๓๒.

จะเชิงเทรา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ ด้วย (อ่านเหตุการณ์ที่น่าสนใจในอำเภอเมืองจะเชิงเทรา ต่อ
จากนี้)

สภาพภูมิทัศน์ที่ได้รับการปรับปรุงในปี ๒๕๔๗

ส่วนด้านในได้นำปืนใหญ่ตั้งตามช่องกำแพง

๒. วัดโสธร

ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา ประกาศในพระราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๗๑ ตอน ๓ วันที่ ๕ มกราคม ๒๔๕๗ มีขอบเขตด้านเหนือยาว ๖ เส้น ๖ วา ด้านใต้ยาว ๕ เส้น ๑๐ วา ด้านทิศตะวันออกยาว ๔ เส้น ๓ วา ด้านทิศตะวันตกยาว ๓ เส้น ๑ วา รวมเนื้อที่ประมาณ ๒๑ ไร่ ๔๒ ตารางวา^{๒๕} มีรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติเรื่องราวและส่วนเกี่ยวข้องคือ

ประวัติวัดโสธร วัดนี้อยู่ห่างจากศาลาจังหวัดไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร อยู่ริมแม่น้ำบางปะกงและติดกับค่ายศรีโสธร ซึ่งเป็นที่ตั้งกองพันทหารช่างที่ ๒ (ข.พัน ๒) ตามหนังสือประวัติพระพุทธโสธร รวบรวมโดยพระมหาก่อ เขมทสุลี ขณะเมื่อยังเป็นเจ้าคุณเขมารามมุนี ได้กล่าวว่า เดิมวัดโสธรนี้มีชื่อว่า “วัดหงส์” เพราะที่วัดมีเสาใหญ่มีรูปหงส์เป็นเครื่องหมายติดอยู่บนยอดเสาวัดนี้สร้างในสมัยใดไม่ปรากฏ แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นวัดเก่าวัดหนึ่ง สร้างขึ้นปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หรือต้นสมัยกรุงธนบุรีราวปี พ.ศ. ๒๐๓๗ มูลเหตุที่วัดนี้ได้ชื่อว่า “โสธร หรือ โสทร” มีผู้เล่าเล่าสืบกันมาว่า หงส์ซึ่งอยู่บนยอดเสาใหญ่ถูกลมพายุพัดลงมา ครั้นหงส์ตกลงมาแล้วก็เหลือแต่เสาใหญ่ จึงมีบุคคลเอาธงขึ้นแขวน

^{๒๕} ทะเบียนโบราณวัดสุสานทั่วราชอาณาจักร กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ หน้า ๓๖๕

แทนเลยเรียกชื่อวัดนี้ว่า “วัดเสาชิง” ต่อมาเกิดลมพายุกล้าพัดเสาชิงหักโค่นลงมาเป็นสองท่อน ประชาชนก็ถือเอาเครื่องหมายเสาชิงหักเป็นท่อนนั้นตั้งชื่อวัดว่า “วัดเสาทอน” ^{๒๖}

จวบจนถึงสมัยรัชกาลที่พระพี่น้องชาย ๓ องค์ ลอยล่องน้ำมาจากเมืองเหนือและในจำนวนพระ ๓ องค์นั้น ได้อัญเชิญประดิษฐานไว้ที่วัดนี้หนึ่งองค์ คือ “หลวงพ่อโสทร” แต่ปางหลังก่อนหลวงพ่อโสทร จะมีชื่ออย่างไรก็ไม่มีใครทราบ เมื่อได้พระรูปหล่อมาไว้บูชาจากจำนวน ๓ องค์นั้นแล้ว ก็มีผู้รู้บอกความเห็น ว่า วัดนี้มีชื่อเรียกไม่แน่นอน จึงพร้อมใจกันเปลี่ยนชื่อวัดเสียใหม่ ว่า “วัดโสทร” อันหมายความว่า วัดพระ ๓ องค์พี่น้องร่วมอุทรเดียวกัน เมื่อเปลี่ยนชื่อวัดว่า “โสทร” แล้ว หมู่บ้านและคลองที่ขึ้นกับวัดก็ได้นามตามวัดไปด้วย เดิมทีเดียววัดนี้ใช้ตัวหนังสือเขียนว่า “โสทร” ไม่ได้เขียนว่า “โสทร” ดังปัจจุบันนี้ แต่เนื่องด้วยพระที่ได้มาคือ หลวงพ่อโสทร นั้น มีอานุภาพความศักดิ์เป็นที่ปรากฏและรูปทรงสวยงามมากจึงได้เขียนและใช้ชื่อวัดว่า “วัดโสทรฯ” ซึ่งมีความหมายว่า วัดพระศักดิ์สิทธิ์มาจนทุกวันนี้ คำว่า โสทร นี้มีผู้ทรงคุณวุฒิให้ความเห็นว่า เป็นนามศักดิ์สิทธิ์ (โส) เป็นอักขระสำเร็จรูปป้องกันสรรพทุกข์โสภโรภยทั้งปวง (ทร) เป็นพยัญชนะอำนาจมีตะเบาะเชลยนาถ (ร) เป็นอักขรมหานิยมเป็นที่ชื่นชมของเทวดาและมนุษย์ ^{๒๗}

วัดโสทร เป็นวัดราษฎร์มาตั้งแต่เดิม เพิ่งได้รับพระราชทานยกขึ้นเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร มีนามว่า “วัดโสธรวรารามวรวิหาร” เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๐๑ ภายในวัดที่เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วเมืองไทยและถือกันว่าเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของเมืองฉะเชิงเทรา นั่นคือ พระพุทธโสทร

พระพุทธโสทรหรือหลวงพ่อโสทร มาประดิษฐานอยู่ที่วัดโสทรมานานเท่าใด สมัย พ.ศ.ใดไม่มีใครทราบแน่นอน มีแต่เพียงข้อสันนิษฐานของผู้ทรงคุณวุฒิและคำบอกเล่าติดต่อ ๆ กันมา ซึ่งจะนำมาแสดงให้เห็นดังต่อไปนี้

จากการเล่าสืบต่อ ๆ กันมา

ประวัติความเป็นมาของหลวงพ่อโสทรนี้ มีผู้เล่าสืบ ๆ กันมาหลายกระแส ได้สอบถามผู้เฒ่าผู้แก่หลายท่าน ซึ่งได้รับฟังจากบรรพบุรุษเล่าให้ฟังต่อกันว่า หลวงพ่อโสทรลอยน้ำมา มีคำปรารภว่าล่องกาลนานมาแล้วยังมีพระพี่น้องชายสามองค์อยู่ทางเมืองเหนือ มีอธิปาฏิหาริย์แสดงฤทธิ์ได้ ได้อภินิหารล่องลอยตามแม่น้ำมาจากทิศเหนือ เพื่อให้คนทางทิศใต้ได้เห็น ในที่สุดก็มาผุดขึ้นที่แม่น้ำบางปะกงที่ตำบลสัมปทวนและแสดงปาฏิหาริย์ลอยน้ำและทวนน้ำได้ทั้งสามองค์ ประชาชนชาวสัมปทวนได้พบเห็น จึงช่วยกันเอาเชือกพรวนมนิลาลงไปผูกมัดที่องค์พระพุทธรูปทั้ง

^{๒๖} ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา “โดยกิจจา วัฒนสิทธิ์ จากหนังสือกิจจา วัฒนสิทธิ์

๑๓ มีนาคม ๒๕๒๓ โรงพิมพ์อักษรไทย กรุงเทพมหานคร, หน้า ๑๖๓ - ๑๖๔

^{๒๗} อนุสรณ์งานสมโภชหลวงพ่อ พ.ศ.๒๕๑๘ โรงพิมพ์วิจิตรหัตถกร กรุงเทพฯ หน้า ๒

สามองค์นั้น แล้วช่วยกันถูกลากขึ้นฝั่งด้วยจำนวนผู้คนประมาณ ๕๐๐ คน ก็ถูกลงน้ำไม่ได้ เชือกขาด ไม่สำเร็จตามความประสงค์พากันเลิกไป ครั้นแล้วพระพุทธรูปหล่อทั้งสามองค์ก็จมน้ำหายไป สถานที่พระสามองค์ลอยน้ำและทวนน้ำได้นี้เลยให้ชื่อว่า “สามพระทวน” ต่อมาเรียกว่า “สัมปทวน” ได้แก่แม่น้ำหน้าวัดสัมปทวน อ.เมือง แปรจันท์ ทุกวันนี้ ต่อจากนั้นพระทั้งสามองค์ก็ลอยตามแม่น้ำ บางประกงเลยผ่านหน้าวัดโสธรไปถึงคู้้งน้ำใต้วัดโสธร แสดงฤทธิ์ผุดขึ้นให้ชาวบ้านบางนั้นเห็น ชาวบ้านได้ช่วยกันถูกลงน้ำทำนองเดียวกับชาวสัมปทวน แต่ก็ไม่ได้สำเร็จจึงเรียกหมู่บ้านและคลอง นั้นว่า “บางพระ” มาจนทุกวันนี้ จากนั้นพระพุทธรูปทั้งสามองค์ก็ได้แสดงฤทธิ์ลอยทวนน้ำวนอยู่ที่หัวเลี้ยวตรงกองพันทหารช่างที่ ๒ จังหวัดฉะเชิงเทรา และแสดงปาฏิหาริย์จะเข้าไปในคลองเล็ก ๆ ตรงข้ามกองพันทหารช่างนั้น สถานที่พระลอยวนอยู่นั้นเรียกว่า “แหลมห้วน” และคลองนั้นก็ได้นามว่าคลองสองพี่น้อง (สองพี่สองน้อง) หลังจากนั้นองค์พี่ใหญ่ได้แสดงปาฏิหาริย์ไปลอยอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาตอนสามเสน ประชาชนประมาณสามแสนคนช่วยกันถูดอรรณนาขึ้นฝั่งไม่สำเร็จ แล้วต้องเลยไปผุดขึ้นที่ลำน้ำแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม ประชาชนชาวประมงอรรณนาขึ้นประดิษฐานอยู่ที่วัดบ้านแหลม ทุกวันนี้เป็นที่บูชานับถือกันว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์เท่า ๆ กับหลวงพ่อโสธร ส่วนองค์สุดท้ายต้องลอยไปผุดขึ้นที่วัดบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ และชาวบ้านพลี ได้ัญเชิญประดิษฐานอยู่ที่วัดบางพลีใหญ่ในอำเภอบางพลี ก็ปรากฏว่ามีคนเคารพนับถือมาก พระพุทธรูปหล่อองค์กลางนั้นก็คือหลวงพ่อโสธร เมื่อลอยตามน้ำมาจากห้วยดังกล่ามาแล้ว มาผุดขึ้นที่หน้าวัดโสธร กล่าวกันว่าประชาชนจำนวนมากทำการถูกลากขึ้นไม่สำเร็จ แต่ได้มีอาจารย์ผู้หนึ่งมีความรู้ทางไสยศาสตร์ทำพิธีตั้งศาลเพียงตาบวงสรวงแล้วเอาได้สายสิญจน์คล้องกับพระหัตถ์ หลวงพ่อโสธร ัญเชิญขึ้นมาบนฝั่งนำไปประดิษฐานในวิหารสำเร็จตามความประสงค์แล้วก็จัดให้มีการฉลองสมโภชและให้นามหลวงพ่อกว่า “หลวงพ่อโสธร”

องค์หลวงพ่อโสธรจริงในสมัยที่ได้มาแต่เดิมนั้น เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ปางสมาธิเพชร หน้าตักกว้างศอกเศษ ทรงสวยงาม ต่อมาพระสงฆ์ในวัดเห็นว่า กาลต่อไปในภายหน้าฝูงชนที่มีศรัทธาและโลหะแรงกล้า มีอศยาศัยเป็นบาปลามกหมดศรัทธาหาความเลื่อมใสมิได้ จักนำเอาไปเป็นประโยชน์ส่วนตัวเสียไม่เป็นการปลอดภัย จึงพอกปูนเสริมให้ใหญ่หุ้มองค์จริงไว้ ภายในดังปรากฏในปัจจุบัน

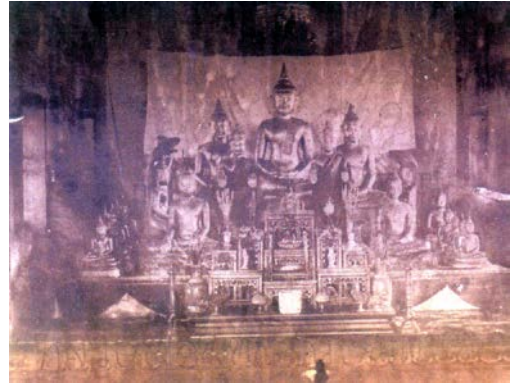
จากความเห็นของนักโบราณคดี

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้รับการยกย่องว่า ทรงพระปรีชาสามารถในทางปกครองเป็นยอดเยี่ยม ทรงเป็นนักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์และอื่น ๆ ได้ทรงบันทึกไว้ในจดหมายถึงมกุฎราชกุมารเมื่อเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. ๑๒๗ ความตอนหนึ่งว่า “...พระพุทธรูป (คือพระพุทธรูปโสธร) ว่าทำด้วยศิลาแดง (ศิลาแดงในที่นี้ น่าจะเพี้ยนมาจาก ศิลาแดง คือ หินทรายแดง) ทั้งนี้องค์ที่สำคัญว่าเป็นหมอดินนั้นคือองค์ที่อยู่กลาง ดูรูปดัก

และเอวงามทำเป็นทำนองเดียวกับพระพุทธรูปปฏิมากร แต่ตอนบนกลายเป็นด้วยฝีมือผู้ที่ไป
ปั้น ว่าลอยน้ำมาก็เป็นความจริงเพราะเป็นพระศิลาคงจะไม่ได้ทำในที่นี้...”

พระบรมราชวินิจฉัยของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พอจะสรุปได้ว่า พระ
พุทธโสธรนี้เป็นศิลา (แลง) ไม่ได้ทำในจังหวัดฉะเชิงเทรา และคงจะมาจากที่อื่น

นอกจากพระบรมราชวินิจฉัยดังกล่าวแล้ว ยังมีนักโบราณคดีอีกสองท่านได้ให้ทัศนะ
เกี่ยวกับองค์พระพุทธโสธรดังต่อไปนี้คือ

ภาพองค์หลวงพ่อโสธรในแต่ละยุคสมัย ที่มีผู้ถ่ายภาพบันทึกไว้

๒. หลวงรณสิทธิพิชัย เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรได้บันทึกไว้ว่า ในเรื่องสำรวจของโบราณในเมืองไทย เกี่ยวกับพระพุทธรูปโสธรนี้ว่า “...หลวงพ่อโสธรเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ หน้าตักกว้าง ๑.๖๕ เมตร สูง ๑.๘๘ เมตร เป็นพระพุทธรูปที่บูรณะขึ้นในปลายสมัยศรีอยุธยาหรือต้นสมัยรัตนโกสินทร์ และช่างผู้บูรณะนั้น เข้าใจว่าจะเป็นผู้มีฝีมือช่างผู้เคยมีภูมิชำนาญอยู่ทางอีสาน ประวัติที่ข้าพเจ้าจะพึงกล่าวได้นั้นมีเพียงเท่านั้น และที่กล่าวนี้ก็กล่าวโดยอาศัยวัตถุที่เห็นเท่านั้น....”

เหตุผลที่สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปโสธร ได้บูรณะหรือสร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือต้นสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ในฐานะที่ **นายมานิต วัลลิโกดม** ภัณฑารักษ์เอกของกรมศิลปากรในปัจจุบันได้ร่วมเดินทางไปสำรวจโบราณวัตถุกับหลวงรณสิทธิพิชัยในครั้งนั้นด้วย ได้ชี้แจงว่าที่สันนิษฐานเช่นนั้นก็โดยสังเกตจากวงพระพักตร์ ชายสังฆาฏิ ทรวดทรงและลีลา ในการสร้างโดยเฉพาะช่างฝีมือทางภาคอีสาน การสร้างพระพุทธรูปไม่สู้จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากมายนัก

๓. นายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรปัจจุบัน (ช่วง พ.ศ.๒๕๑๔) ได้ให้ทัศนะไว้ในเรื่องนำเที่ยวละแวกเชิงเทรา กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “...พระพุทธรูปโสธรเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ลงรักปิดทอง มีขนาดสูง ๑ เมตร ๘๘ ซม. หน้าตักกว้าง ๑ เมตร ๖๕ ซม. เท่าที่ตรวจดูรูปทรงภายนอกซึ่งลงรักปิดทองไว้ ปรากฏว่าเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่างแบบลานช้างหรือซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระลาว” พระพุทธรูปแบบนี้มีมากที่เมืองหลวงพระบาง ในประเทศอินโดจีนฝรั่งเศสและทางภาคอีสานของประเทศไทย....”

พระบรมราชวินิจฉัยของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และความเห็นของนักโบราณคดีอีกสองท่านที่ได้กล่าวมานานแล้ว พอจะสรุปได้ว่า หลวงพ่อโสธรไม่ได้สร้างขึ้นในจังหวัดละแวกเชิงเทราแต่ได้นำมาจากที่อื่นเพราะพระพุทธรูปทำด้วยศิลาแลง พระพุทธรูปเป็นฝีมือแบบขาลานช้าง หรือที่เรียกว่า “พระลาว” ได้บูรณะหรือสร้างขึ้นในปลายกรุงศรีอยุธยาหรือต้นสมัยรัตนโกสินทร์

จากข้อสันนิษฐานของท่านผู้ทรงคุณวุฒิ

ตามพุทธประวัติของพระพุทธรูปจัดพิมพ์โดย นายทองใบ ภูพันธ์ ฌ์ สำนักวัดพิบูลเงิน อำเภอบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๒ ได้บรรยายข้อสันนิษฐานไว้ดังต่อไปนี้ โดยได้จากการสัมภาษณ์กับ ท่านเจ้าคุณเทพกวี อดีตเจ้าคณะมณฑลปราจีน วัดเทพศิรินทราวาสว่า ขณะที่ท่าน (เจ้าคุณเทพกวี) ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีน พ.ศ. ๒๔๖๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้ความต้องกันเป็นส่วนมากว่า พระพุทธรูปโสธรที่ประดิษฐานอยู่ใน พระอุโบสถวัดโสธรปัจจุบันนี้ เดิมทีเสด็จปาฏิหาริย์ลอยมาตามกระแสน้ำ จากทางเหนือลำแม่น้ำบางปะกง เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิแกะด้วยไม้หยาบ ๆ ขนาดหน้าตักกว้างประมาณ ๑ คืบเศษไม่มีพุทธ

ลักษณะงดงามอะไร ข้อที่ว่าจะล่อน้ำมาจากแห่งหนตำบลไหน ตั้งแต่เมื่อใดนั้นยังไม่มีใคร
สอบสวนได้ความ ส่วนที่ว่าพระพุทธรูปหล่อล่อน้ำมาจากจริงหรือไม่นั้น ท่านเชื่อว่า พระ
พุทธรูปหล่อล่อน้ำมาจากจริง เพราะพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นด้วยไม้ ซึ่งตาม
ธรรมดา ก็ควรเชื่อว่าล่อน้ำได้ และท่านยังมีเหตุผลพอจะสันนิษฐานได้ว่า พระพุทธรูปองค์นี้
เป็นพระพุทธรูปที่แกะด้วยไม้โพธิ์ เข้าใจว่าสร้างขึ้นโดยฝีมือชาวเวียงจันทน์ หรือชาวนครเข็ญรัฐ
หรือลาวโซ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเคยทราบมาว่า พวกลาวชาวพื้นเมืองที่กล่าวนี้นิยมสร้าง
พระพุทธรูปด้วยไม้โพธิ์ และนำคิดว่าพระพุทธรูปหล่อล่อน้ำมาจากเหนือลำแม่น้ำบางปะกง และ
ได้สันนิษฐานต่อไปว่า น้ำจะล่อน้ำมาจากตำบลใดตำบลหนึ่ง ในท้องที่อำเภอพนมสารคาม อยู่ตอน
เหนือของจังหวัดฉะเชิงเทราขึ้นไป โดยท้องที่สองฟากฝั่งแม่น้ำบางปะกงตอนนี้ ในระหว่างสมัย
รัชกาลที่ ๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๗ ถึง พ.ศ. ๒๓๘๔
ต่อเนื่องกันจนถึงต้นสมัยรัชกาลที่ ๔ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศ
ไทยมีสงครามติดพันกับแคว้นต่าง ๆ ในความอารักขาของอินโดจีน ฝรั่งเศส เช่น เมืองเข็ญรัฐ เมือง
เข็ญรัฐ และลาวโซ่ง เหล่านี้เรื้อรังอยู่นาน เมื่อกองทัพฝ่ายใดตีดินแดนของข้าศึกได้ ก็กวาดต้อน
ผู้คนพลเมืองตลอดจนเสบียงอาหาร ช้าง ม้า โค กระบือ และอาวุธยุทโธปกรณ์ในดินแดนของข้าศึก
ที่ยึดได้ ส่งเข้ามาควบคุมรักษาไว้ในดินแดนของตนและให้ครอบครัวพลเรือนเหล่านั้นได้ตั้งรกรากทำ
มาหากินอยู่เป็นหมู่เป็นพวก อยู่ในเขตที่อันมีกำหนดจนกว่าสงครามจะสงบ และมีการเจรจาเปลี่ยน
เขตกันภายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งท้องที่ตำบลต่าง ๆ ในอำเภอพนมสารคามนี้ แต่ก่อนพื้นที่ราบ
เป็นป่ากระยาเลณนานาชนิด อุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เช่น แร่ตะกั่ว แร่เหล็ก และอื่น ๆ อยู่
เป็นอันมาก ในท้องที่ที่กล่าวมานี้มีครอบครัวลาวเวียงจันทน์ ลาวเข็ญรัฐ และลาวโซ่ง ถูกกองทัพไทย
ในสมัยยุคสงครามที่กล่าวข้างต้น กวาดต้อนมาในฐานะพลเชลยศึกตั้งรกรากทำมาหากินอยู่หลายร้อย
ครัวเรือน ตลอดจนถึงสมัยยุคปัจจุบัน ก็ยังปรากฏว่ามีครอบครัว ลูก หลาน เหลน ตั้งถิ่นฐานบ้าน
ช่องกลายเป็นคนพื้นเมืองไปเลย เข้าใจว่าครอบครัวที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยนี้เอง ได้สร้างพระ
พุทธรูปขึ้นด้วยไม้โพธิ์ หรือมิฉะนั้นก็อาจสร้างมาจากเมืองเวียงจันทน์ หรือแคว้นลาวแคว้นใด
แคว้นหนึ่งที่กล่าวข้างต้น เมื่อเจ้าของถูกกองทัพไทยกวาดต้อนเอาตัวมา ก็เลขาอาราธนาเอา
พระพุทธรูปองค์นี้มาด้วย เพื่อช่วยป้องกันอันตรายภัยพิบัติอันจะพึงบังเกิดขึ้นเมื่อตอนตน ต้องพลัด
พรากจากบ้านเกิดเมืองมารดร ต่อมาจะโดยบังเอิญหรือโดยเจตนาอย่างไรก็ยากที่จะสันนิษฐาน
พระพุทธรูปจึงเสด็จล่อน้ำมาจากจนถึงวัดแหลมหัววน ซึ่งเป็นที่ตั้งกองพันทหารช่างที่ ๒ อยู่ใน
ปัจจุบัน และในที่สุดพระสงฆ์และชาวบ้านไปพบพระพุทธรูปล่อน้ำอยู่ จึงอาราธนาขึ้นมา
ประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถวัดโสธรแล้วเลขาถวายพระนามไปตามชื่อของวัดโสธรแต่นั้นเป็นต้น
มา

และความอีกตอนหนึ่งว่า “.....ในระหว่างนั้น (เจ้าคุณเทพกวี อดีตเจ้าคุณมณฑลปราจีน)
ยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอยู่ ทราบจากคนพื้นเมืองฉะเชิงเทราที่มีอายุสูง ๆ ว่า พระพุทธรูป

นั้น เมื่อมีกิตติศัพท์แพร่หลายเลื่องลือไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ แล้ว พระภิกษุสงฆ์ในวัดโสธรตลอดจนทายาททายาทิกามีจิตศรัทธาเลื่อมใสในอภินิหารอันศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธโสธร ต่างพากันบริวัตกเกรงกลัวไปว่า สักวันหนึ่งอาจมีผู้ลักลอบเอาพระพุทธโสธรไปเสียที่อื่น ฉะนั้นจึงพร้อมใจกันจัดสร้างพระพุทธรูปจำลองแบบไม้ธรรมชาติขึ้น แล้วนำเอาไปสวมครอบปิดบังพระองค์จริงของพระพุทธโสธรไว้เสียภายใน เพื่อเป็นการพรางตา และต่อมาจะเป็นด้วยเห็นว่าพระพุทธรูปจำลองด้วยไม้ที่ทำมาแล้วครั้งก่อน ยังไม่เป็นการปลอดภัยเพียงพอที่จะป้องกันไม่ให้โจรผู้ร้ายมาลักหรือจะอย่างไรไม่ปรากฏชัด จึงได้มีการทำพระพุทธรูปแบบไม้ชนิดเดียวกันกับครั้งก่อน แต่มีขนาดใหญ่กว่าขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง และแล้วก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันกับที่ทำมาแล้วคราวแรก คือ เอาสวมครอบซ้อนพระพุทธรูปจำลองครั้งแรกลงไปอีกชั้นหนึ่ง ในกาลต่อมาจะเกิดความคิดพิเศษอะไรขึ้นมากกว่าครั้งก่อน ๆ จึงปรากฏว่าคราวนี้ได้ใช้ปูนพอกทับพระพุทธรูปจำลองเมื่อครั้งที่สองเสียแน่นหนาใหญ่โตจนประจักษ์แก่ผู้ที่ไปนมัสการปัจจุบันนี้ว่า พระพุทธรูปโสธรมีขนาดหน้าตักกว้างถึง ๓ ศอกเศษ ซึ่งความจริงพุทธศาสนิกชนรุ่นเรา ๆ หาได้เคยเห็นพระพุทธโสธรองค์จริงไม่....”

ประวัติขององค์หลวงพ่อโสธรจะมีมาอย่างไร ได้สร้างบูรณะขึ้นในสมัยใด เป็นพระพุทธรูปที่ทำด้วยศิลาแลงหรือไม้ ทำขึ้นในจังหวัดฉะเชิงเทราหรือมาจากที่อื่นนั้น ย่อมนำความยุ่งยากมาสู่ผู้เรียบเรียงเป็นอันมาก เพราะปราศจากหลักฐานที่ชัดเจนไว้แน่นอน ส่วนมากเป็นเรื่องบอกเล่าสืบทอดกันมา ยิ่งนานวันคำบอกเล่าอาจเพิ่มเติมหรือขยายความออกไปได้อีก ทศนะที่ได้จากคำบอกเล่าจึงมีน้ำหนักที่รับฟังได้น้อยที่สุด หรือแทบจะรับฟังไม่ได้เลย ที่ได้นำเขียนลงไว้ ณ ที่นี้ด้วย ก็เพื่อให้ประวัติของหลวงพ่อโสธรสมบูรณ์ครบถ้วนเท่านั้น ^{๒๔}

ประมวลภาพพระอุโบสถหลังเก่า ปี ๒๕๒๖

ชุมชนหน้าพระอุโบสถ

ร้านค้าบริเวณด้านข้าง

^{๒๔} กิจจา วัฒนสินธุ์ “ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา” จากหนังสืออนุสรณ์การครบรอบ ๑๐๐ ปี รัชกาลที่ ๖ แห่งสยามประเทศ ๒๕๒๖ - ๒๕๒๗. ไม้พ้ออักษรไทย กรุงเทพมหานคร หน้า ๑๓๐ - ๑๓๔.

หอระฆังด้านหลังพระอุโบสถ

ทัศนียภาพร้านค้าและศาลาริมแม่น้ำบางปะกงบริเวณตลาด

ด้านหน้าพระอุโบสถ ปี ๒๕๒๖

ปี ๒๕๓๕

๓. ศาลากลางจังหวัดหลังเก่า

ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองพะเยา ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๔ ตอนที่ ๓๕ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ มีประวัติโดยสังเขป ดังนี้

เป็นอาคารชั้นเดียวผนังก่ออิฐถือปูน ยกพื้นสูงประมาณ ๑.๐๐ เมตร เหนือพื้นดินคันตง และโครงสร้างหลังคาเป็นไม้เนื้อแข็ง มุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์สีเหลืองแบบกระเบื้องว่าว สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ และโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เป็นที่พักการมณฑลปราจีนในสมัยนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. - ได้ใช้เป็นที่ทำการศาลากลางจังหวัดพะเยา และครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ได้ใช้เป็นที่ตั้งสำนักงานเทศบาลเมืองพะเยา ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ สำนักงานเทศบาลได้ย้ายไปตั้งที่ทำการใหม่ เทศบาลได้ให้เอกชนเช่าช่วงที่ดินบริเวณนี้^{๒๕} และผลของสัญญาการเช่าช่วงที่ดินนี้เอง ทำให้โฉมหน้าของอาคารศาลากลางหลังเก่าในอดีต กลับกลายมาเป็นห้างสรรพสินค้า และบริเวณที่รอบ ๆ ตัวอาคารก็มีการปลูกสร้างอาคารพาณิชย์โดยรอบ ซึ่งเป็นการชอบด้วยกฎหมายแล้วหลังจากมีคดีฟ้องร้องกันระหว่างเอกชนผู้เช่าช่วงเป็นโจทก์ยื่นฟ้องเทศบาล ในเรื่องการทำผลประโยชน์ในที่ ๆ เช่านี้ ซึ่งปรากฏว่าในวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๒๐ ศาลจังหวัดพะเยาได้พิพากษาคดีแพ่งให้เทศบาลส่งมอบที่ดินที่ปลูกสร้างอาคารศาลากลางหลังเดิม กับที่ดินพาดถนนด้านหน้าศาลากลางหลังเดิมให้โจทก์ เข้าทำการปลูกสร้างอาคารพาณิชย์

^{๒๕} จากทะเบียนโบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดพะเยา

และวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๖๑ ศาลจังหวัดฉะเชิงเทราได้อ่านคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ ให้เทศบาลส่งมอบที่พิพาทให้กับโจทก์ก่อสร้างอาคารตามที่กำหนดไว้ในใบอนุญาต ซึ่งเทศบาลก็ได้ยื่นฎีกาขอทุเลาการบังคับคดี ต่อศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๖๒ ต่อมาในวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๖๔ ทั้งสองฝ่ายยินยอมทำสัญญาประนีประนอมยอมความกัน โดยเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรายินยอมส่งมอบที่ดินโจทก์ตามสภาพปัจจุบัน ซึ่งเดิมกรมธนารักษ์ได้วางผังตามที่กรมศิลปากรขอคืนที่ดินไว้เป็นเขตโบราณสถานให้ปลูกสร้างอาคารพาณิชย์ดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน

ประมวณภาพศาลากลางจังหวัดหลังเก่า

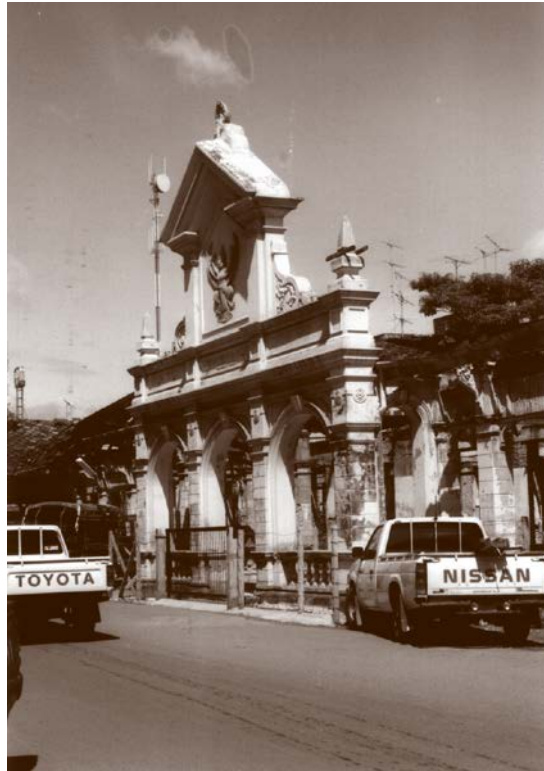
ศาลากลางหลังเก่า เมื่อปี ๒๕๒๖

๑ มกราคม ๒๕๔๗ ไฟไหม้ยามรุ่งอรุณ

ซากศาลากลางหลังเก่าไฟไหม้ เมื่อ ๑ มกราคม ๒๕๒๗

ซากศาลากลาง ปี๒๕๓๕

หลังการบูรณะตามพระราชดำริของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อปี ๒๕๓๕

ปี ๒๕๔๗ ยังถูกปล่อยทิ้งร้าง หลังการบูรณะ โดยไม่ใช้ประโยชน์แต่อย่างใด

๔. วัดพยัคฆอินทราราม (วัดเจดีย์)

ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕๕ ตอนที่ ๑๗๒ วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๕ พื้นที่โบราณสถานประมาณ ๑ ไร่ ๑๔ ตารางวา ประกอบด้วยสิ่งสำคัญ คือ วิหารพระพุทธบาท , เจดีย์ใหญ่ ๑ องค์ และเจดีย์เล็ก ๒ องค์ ^{๓๐}

วัดพยัคฆอินทราราม (วัดเจดีย์) เท่าที่ปรากฏหลักฐานจากแผ่นเงินที่พบในรอยแตกตรงคอระฆังของเจดีย์ใหญ่ ทราบว่าสร้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โดยนายเสื่อหรือพระเกรียงไกรกระบวนยุทธ ปลัดเมืองฉะเชิงเทรา กับภรรยา ชื่อ อิน โดยสร้างเจดีย์องค์ใหญ่ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อม ๆ กับการสร้างพระอุโบสถวัดโสธร โดย นายช่างหรือพระวิเศษฤๅชัยเจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ผู้พี่ชายของนายเสื่อ เจดีย์ที่สร้างขึ้นนั้นแล้วเสร็จในเวลาอีก ๒ ปี ต่อมาคือ ปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ส่วนวัดนั้นมาสร้างเสร็จราว พ.ศ. ๒๔๒๔ การตั้งชื่อว่า “วัดพยัคฆอินทราราม” นั้น คงจะใช้ชื่อ “เสื่อ” ซึ่งแปลว่า “พยัคฆ” บวกเข้ากับชื่อ “อิน” ภรรยาผู้สร้างเป็น “พยัคฆอินทราราม”

การพบจารึกแผ่นเงินนั้น พบในสมัยพระอธิการนคร จนฺทโชโต เป็นเจ้าอาวาส ซึ่งท่านได้เขียนกล่าวไว้ว่า “ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ขณะที่ข้าพเจ้าทำการสอนพระปริยัติธรรมแก่นวกะภิกษุอยู่นั้น ได้มองไปที่พระเจดีย์องค์ใหญ่เกิดความรู้สึกว่าจะถากถางหญ้าที่ขึ้นปกคลุมอยู่ให้หมดไปและนวกะภิกษุทั้งหลายก็มีความเห็นร่วมกัน จึงได้ให้คนในวัดพร้อมเด็กวัดช่วยกันหักล้างถางหญ้าและตัดต้นไม้ใหญ่น้อยต่าง ๆ ครั้นแล้วได้ให้พระภิกษุ ๒ รูป คู่มือที่รอยแตกตรงคอระฆังเจดีย์

^{๓๐} ทะเบียนโบราณสถาน หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา

ซึ่งชำรุดเป็นโพรงอยู่นานแล้ว เมื่อเอามือสอดเข้าไปก็ได้พบสิ่งของต่าง ๆ ที่บรรจุไว้นั้น ซึ่งก็มีอยู่ไม่มากนักเข้าใจว่าจะสูญไปเสียมากแล้วได้นำมาเก็บรักษาไว้ แต่เดิมก็ไม่ทราบว่ามิพระบรมสารีริกธาตุ จนได้พบแผ่นเงินจารึกประวัติว่า ได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ด้วย....”^{๓๑}

จากปี พ.ศ.๒๔๕๕ ที่พบสิ่งต่าง ๆ มาปัจจุบัน คงเหลือแต่พระบรมธาตุกับแผ่นเงินจารึกขนาด ๘ x ๒๗.๕ ซม. ซึ่งจารึกข้อความไว้ทั้งสองด้านอ่านความตามอักษรที่ปรากฏได้ดังนี้

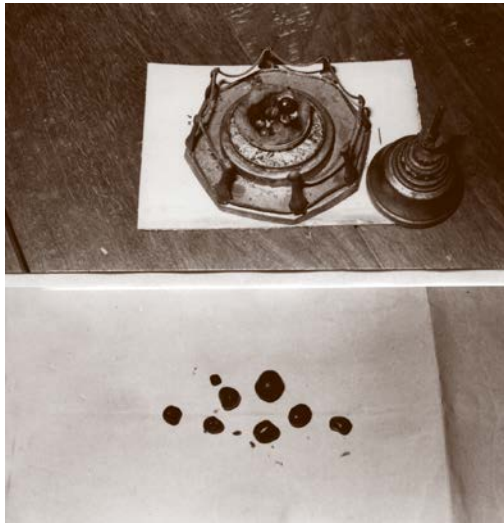
“ข้าพระพุทธเจ้าชื่อนายช้างเป็นพี่ ชื่อนายเสือเป็นน้อง ร่วมบิดามารดาอุทรเดียวกันเดิมเป็นเชิวงค์พงษ์เจ้าเมืองกรมการมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียกับพม่า ญาติวงศ์ทำราชการมาเนื่อง ๆ มาตั้งแต่เมืองฉะเชิงเทราตั้งปากน้ำโจ้ได้ แล้วยกมาตั้งแปดริ้ว แล้วยกไปตั้งโสธร ได้รับราชการไม่ขาดเชิวงค์ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้า ๆ นายช้างผู้พี่ได้เป็นที่หลวงจำเมือง นายเสือผู้เป็นน้องได้เป็นที่หลวงมณฑลมหาดไทย ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้า ๆ นายช้างได้เป็นที่พระกำพูษักคิปลัด นายเสือได้เป็นที่หลวงบุรีพิทักษ์ยกบัตร ในแผ่นดินนั้นทำราชการมีความชอบ ข้า ๆ นายช้างได้ไปที่พระพนมฆารณรินเจ้าเมือง

พนมสาคาม* นายเสือได้เป็นที่พระกำพูษักคิปลัดเมืองฉะเชิงเทรา** ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้า ๆ นายช้างได้เป็นที่พระวิเศษฤาษย์เจ้าเมือง นายเสือได้เป็นที่พระเกรียงไตรกระบวนยุตปลัดเมืองฉะเชิงเทรา*** เต็มวสานสมบัตินิรุจน์ ณ ปรีะกา เบญจศก ๕ พุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๑๖ พรรษา จุลศักราชล่วงได้ ๑๒๓๕ ปี ข้า ๆ พระวิเศษฤาษย์สร้างพระอุโบสถที่วัดโสธร พูนดินเป็นถนนตั้งแต่เมืองฉะเชิงเทรา ๒๖ เส้นถึงอุโบสถวัดโสธร มีกรรยาปลูกศาลาขุดสระกึ่งกลางถนน พระเกรียงไตรกระบวนยุตกับอินกรรยาสร้างเจดีย์สถานทีเนินสะแกบ้านสัมปทวน ครั้น ณ เดือน ๗ ปีจุล สัปตศก ๗ การที่สร้างพระอุโบสถ ทำถนนขุดสระ และการที่สร้างเจดีย์สถานสำเร็จแล้วพร้อมกัน คิธรุะทรัพย์ที่สร้างพระอุโบสถและถนนขุดสระทำศาลา เป็นเงินตรา ๓๕ ชั่ง พระเกรียงไตรกระบวนยุตคิธรุะทรัพย์ที่สร้างเจดีย์สถานธูระทรัพย์เงินตรา ๓๕ ชั่งเหมือนกัน พอเป็นกุศลเทพยเจ้าคลบนดาลให้ได้พบพระบรมธาตุองค์หนึ่ง มีรัศมีต่าง ๆ พระบรมธาตุองค์นี้เดิมนายจำผู้เป็นที่หลวงรักษานิกรได้พระบรมธาตุปาฏิหาริย์ลงมาตรงหน้าวัดพระเชตุพน นายจำเอามาให้กับพระ”^{๓๒} วิเศษบัว ๆ ตายพระบรมธาตุคอกอยู่กับบุตรชื่อกู ๆ จึงเอาพระบรมธาตุมาให้สมความปรารถนา จึงชักชวนพระหลวงขุนหมื่น กรมการอนาประชาราชภูร์ จัดกระบวนแห่พระบรมธาตุทางเรือขึ้นมาสถิตย์บรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่พระเกรียงไตรกระบวนยุตกับอินกรรยา สร้าง ณ บ้านสัมปทวน การสำเร็จแต่ ณ วัน..... คำ (คำอ่าน,วันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๗) พุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๑๘ พรรษา จุลศักราชล่วงได้ ๑๒๓๗ ปี ปีจุลสัปตศก ขอดังสัจจาอธิฐาน ตั้งแต่บัดนี้ไปในอนาคตกาลเบื้องหน้า

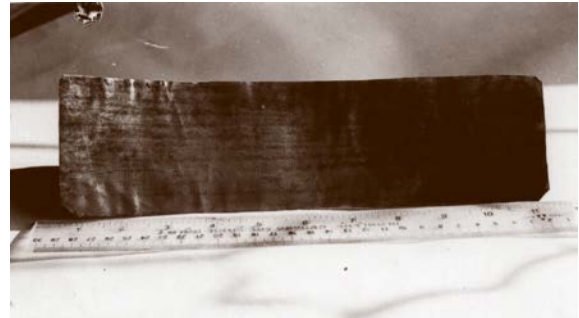
^{๓๑} พระอภินันทร จันทโชโต ประวัติวัดเจดีย์ ร.พ.ม.หามงกุฎฯ หน้าวัดบวรนิเวศ, กรุงเทพฯ ๒๔๕๘ หน้า ๗.

^{๓๒} ข้อความจารึกบนแผ่นเงินด้านหน้า

ลัทธิพุทธชาปมญจเร โพธิยวตะเมโหตุ นิพพานปัจจโยโหตุ ข้าฯ.นายเกิดผู้เขียนขอให้สำเร็จ
ความปรารถนาเทอญ^{๓๓}

บนและล่าง : พระบรมสารีริกธาตุ

แผ่นเงินจารึก เมื่อปี ๒๕๒๖

ภาพด้านหลังพระอุโบสถ
เมื่อปี ๒๕๒๖

- * เมืองพนมสารคาม คือ บ้านท่าซ่านเดิม ได้โปรดเกล้าฯ ยกให้เป็นเมืองในสมัยแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และพระราชทานบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองพนมสารคามว่า “พระพนมสารคามนรินทร”
- ** พระยาทัพขกัคดี คือ ตำแหน่งปลัดเมืองฉะเชิงเทรา ที่ตั้งขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เพื่อดูแลราษฎรชาวเขมร คู่กับ “หลวงวิสุทธิจินชาติ” ตำแหน่งปลัดเมืองฉะเชิงเทรา ที่คอยดูแลชาวจีนที่มีอยู่มากในเมืองฉะเชิงเทรา
- *** พระเกรียงไกรกระบวนยุต เป็นคำอ่านตามอักษรที่ปรากฏในแผ่นเงินจารึก ที่ถูกในปัจจุบัน คือ “พระเกรียงไกรกระบวนยุทร” เป็นตำแหน่งปลัดเมืองฉะเชิงเทรา ที่รัชกาลที่ ๔ ได้เปลี่ยนมาจากชื่อเดิม คือ “พระยาวิเชียรไชยชาญยุทร”

^{๓๓} ข้อความจารึกบนแผ่นเงินด้านหลัง

พระอุโบสถ เมื่อปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถ เมื่อปี ๒๕๓๕

ซ้ายและขวา : องค์เจดีย์ ปี ๒๕๒๖

องค์เจดีย์ ปี ๒๕๓๕

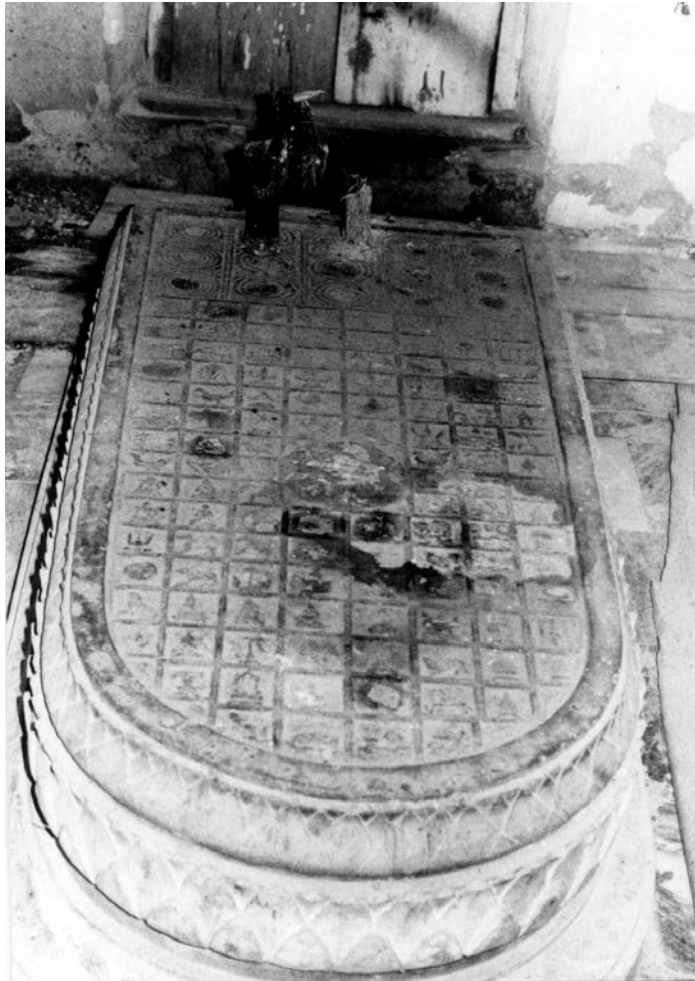
องค์เจดีย์ ปี ๒๕๔๓

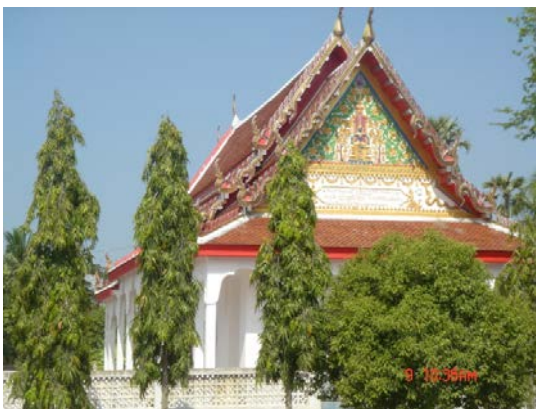
มณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรบาทจำลองปี ๒๕๒๖

มณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธรบาทจำลอง ปี ๒๕๔๗

พระพุทธรูปจำลอง ปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถด้านหน้าและด้านหลัง ในปี ๒๕๔๗

๕. วัดสัมปทวน (นอก)

วัดสัมปทวน(นอก)หรือวัดสวนพริก (นอก) เดิม ตั้งอยู่ตำบลบางแก้ว อำเภอมือง ฉะเชิงเทรา นับได้ว่าเป็นวัดที่เก่าแก่วัดหนึ่งในจังหวัดฉะเชิงเทรา สร้างขึ้นในราวสมัยกรุงธนบุรีหรือสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ประวัติของวัดนี้ได้ถูกรวบรวมและเขียนขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยท่านเจ้าคุณพุทธรังษิมนิวงศ์ (ฮ่อ พรหมโชโต ชาตะ ๒๔๒๑ – มรณะ ๒๔๙๕) เจ้าอาวาสวัดสัมปทวน (นอก) และเป็นเจ้าคณะจังหวัดฉะเชิงเทราในขณะนั้น ได้เชิญผู้เฒ่าผู้แก่ในละแวกนั้นอันมีผู้ใหญ่ แดง ผู้ใหญ่เท่า ผู้ใหญ่ไผ่ และนายโหมง ท่านกำนันหลาย ซึ่งท่านเหล่านั้นอายุในขณะนั้นมีอายุ ๗๐-๘๐-๙๐ ปีแล้ว มาประชุมถามไถ่ให้เขาเหล่านั้นเล่าให้ฟัง ซึ่งเขาเหล่านั้นรู้เรื่องบ้าง ได้รับฟังจาก ปู่ ย่า ตา ทวดของเขาเล่าให้ฟังบ้าง โดยมีนายนิทัศน์ จารวัฒน์ เป็นผู้จดบันทึกได้ความว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ กรุงศรีอยุธยาของประเทศไทยได้เสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว บ้านเมืองระส่ำระสาย พม่าข้าศึกได้เผาบ้านเมือง วัดวาอาราม เสียหายยับเยิน และได้กวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปเป็นเชลยศึกเสียเป็นอันมาก เชลยเหล่านั้นมีนายอยู่กับนายอินเป็นเชลยอยู่ในจำนวนนั้นด้วย ถูกพม่าใช้ให้เลี้ยงม้าอยู่จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสิน ยกทัพไปตีพม่า ข้าศึกแตกพ่ายไปในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าตากสินตีพม่าอยู่นั้น นายอยู่กับนายอินได้หนีมาพำนักอาศัยอยู่ในหมู่บ้านสวนพริก นายอยู่กับนายอินเป็นคนดีมีความประพฤติเรียบร้อย มีนิสัยและอัธยาศัยดีเข้ากับคนในหมู่บ้านสวนพริกได้ดีทั้งเป็นผู้เลื่อมใสในบวรพุทธศาสนา ได้ชักชวนชาวบ้านสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งในหมู่บ้านสวนพริก นั่นคือวัดสัมปทวน (ใน) หรือวัดไชยพุทธกษัตราธิราชในปัจจุบัน ลงมือสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๑๓-๒๓๑๕ สร้างเสร็จในเวลา ๓ ปี ชาวบ้านเรียกกันว่า “วัดสวนพริก” เมื่อสร้างเสร็จแล้วนายอยู่กับนายอินได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ โดยพระภิกษุอยู่ได้เป็นเจ้าอาวาส

ต่อมาพระภิกษุอินได้แยกมาสร้างวัดขึ้นอีกวัดหนึ่ง มาสร้างที่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกงในหมู่บ้านสวนพริกนั่นเอง คือวัดสวนพริก(นอก) หรือวัดสัมปทวน(นอก)ในปัจจุบัน การที่ได้แยกมาสร้างวัดใหม่นี้ก็เนื่องจากพระภิกษุทั้ง ๒ รูปมีความเห็นว่า ต่อไปข้างหน้าผู้คนพลเมืองจะต้องเพิ่มมากขึ้นทุกวันและชาวบ้านริมฝั่งแม่น้ำตรงข้ามจะได้มาบำเพ็ญกุศลได้สะดวกสบายกว่าจะไปทำบุญที่วัดสวนพริกเดิมเพราะหนทางเดินก็ค่อนข้างไกล ทางเดินก็ยังลำบาก ในตอนนั้นยังไม่ได้ขุดคลองเหมือนเดิยวันนี้ต่อมาผู้คนพลเมืองเพิ่มมากขึ้น ป่าดงพงพีก็เตียนไปมาก ชาวบ้านทำไร่ ทำนา ทำสวนกว้างขวางออกไปจึงช่วยกันขุดคลองขึ้นสองคลอง คือคลองสัมปทวนและคลองบางแก้วในปัจจุบัน^{๓๔}

วัดสวนพริก ทั้งนอกและในแต่เดิมนั้น ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเรียกเป็น “วัดสัมปทวน” ก็เนื่องจากเรื่องราวที่เล่าสืบต่อกันมา เกี่ยวกับองค์หลวงพ่อโศกรมีความสัมพันธ์กับสถานที่แห่งนี้คือเป็นบริเวณที่องค์พระแสดงปาฏิหาริย์ลอยน้ำและทวนน้ำได้ทั้งสามองค์ ชาวบ้านได้พบเห็นจึงช่วยกันขุดลากขึ้นฝั่ง แต่ไม่สำเร็จ (ดูรายละเอียดในประวัติหลวงพ่อโศกร) พระพุทธรูปทั้งสามองค์นั้นก็จมหายไป ชาวบ้านถือเอาเหตุที่พระพุทธรูปทั้งสามองค์มาลอยทวนน้ำ ตรงกลางแม่น้ำบริเวณหน้าวัดสวนพริกนั้นเรียกชื่อ “สามพระทวน” ต่อมาเรียกกันผิดเพี้ยนเลยกลายเป็น “สัมปทวน” ทั้งบริเวณและวัดจึงมีชื่อเรียกว่าสัมปทวนด้วยเหตุนี้

ที่สำคัญที่สุดและน่าสนใจของวัดสัมปทวน (นอก) เห็นจะได้แก่ลายปูนปั้นประดับที่ตัวอุโบสถซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระพุทธิรังษีมุนีวงศ์ (ฮ่อ) เป็นเจ้าอาวาส ตัวอุโบสถสร้างด้วยคอนกรีตทั้งหลังแม้แต่เครื่องบนก็ไม่ได้ใช้ไม้เลยนอกจาก บานประตูหน้าต่างเท่านั้น ภายหลังจึงได้เอาไม้สักมาดัดคล้ายกระเบื้องสี่เหลี่ยมผืนผ้าเล็ก ๆ ปูอัดทับปูนซีเมนต์อีกชั้นหนึ่ง ใต้พื้นขุดดินเป็นบ่อสี่เหลี่ยมผืนผ้าเท่ากับความยาวของตัวอุโบสถ ได้ถูนจึงกลายเป็นอุโมงค์ แต่เจาะช่องกลม ๆ ไว้ให้อากาศถ่ายเทได้ เสาอุโบสถและพื้นนอกของอุโบสถใส่หินสีแล้วขัดคล้ายหินอ่อน หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบ (กระเบื้องสั่งจากฮ่องกง) ซ่อฟ้าใบระกาหล่อด้วยซีเมนต์เป็นหัวพญานาคทุกหัวและประดับด้วยกระจกสี मुखอุโบสถด้านหน้าปั้นเป็นรูปนารายณ์ถือพระจันทร์ขึ้นเหยียบบำหนุมาตอนบนหน้ามุข ตอนล่างปั้นเป็นรูปเทวดานางฟ้าอยู่ในลายกนกไทย มุขด้านหลังปั้นเป็นพระถึงช้างพร้อมด้วยทหารเอก กำลังเดินทางจะไปเอาพระไตรปิฎกที่เมืองไซทิ ในเรื่องไซอิ๋วตามพงศาวดารจีนด้านซ้ายทางทิศเหนือตามช่วงภูเขาหยาบระหว่างเสา ปั้นเป็นรูปชาคกระเรื่องพระเวสสันดรทั้ง ๑๑ ถิ่นท์ ด้านขวามือทางทิศใต้เป็นรูปสภาพพื้นที่ของจังหวัดฉะเชิงเทรา และบริเวณที่สร้างวัดสวนพริก (สัมปทวน) เมื่อสมัย ๒๐๐ ปีเศษ ในระหว่าง พ.ศ.นั้นถึง พ.ศ. นั้น ๆ เป็นช่อง ๆ แล้วเขียนอักษรไว้

^{๓๔} นิทัศน์ จารวัฒน์, ประวัติวัดสัมปทวน(นอก) เกษมรติการพิมพ์ ฉะเชิงเทรา ๒๕๒๑, หน้า ๑๐-๑๒.

ซึ่งสิ่งที่กล่าวมานี้ท่านเจ้าคุณพุทธรังษิมนิวงศ์เป็นผู้คิดและสั่งเขียนแบบให้ นายเขียนก็
แช่โจ้ว กับบุตร ๆ มาทำการก่อสร้าง (นายเขียนก็ แช่โจ้ว เป็นช่างไม้ ช่างปูนและช่างปั้นฝีมือดี)
การก่อสร้างเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๕ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐

ลานปูนปั้นแสดงเนื้อหาเรื่องราวต่างๆ ที่พระอุโบสถ

ประมวณภาพสิ่งที่น่าสนใจในวัดสัมปทวน (นอก)

หน้าบันพระอุโบสถวัดสัมปทวน (นอก) ปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถ ปี ๒๕๓๕

พระอุโบสถ ปี ๒๕๔๗

ลานปูนปั้นแสดงเนื้อหาเรื่องราวต่างๆ ที่พระอุโบสถ

ปากทางเข้าวัด

กลุ่มเสนาสนะ

แม่น้ำบางปะกงบริเวณหน้าวัด ปี ๒๕๔๗

๖. วัดสายชล ณ รังสี

ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา ทราบจากประวัติวัดสัมปทวน(นอก)ว่า สร้างในรุ่นราวคราวเดียวกับวัดพยัคฆอินทราราม (วัดเจดีย์) คือประมาณ พ.ศ. ๒๔๑๖ โดยนาย เหมกับคุณเปี่ยมภรรยาเป็นผู้สร้าง ชาวบ้านเรียกกันว่า “วัดสายชล ณ รังสี” เพราะวัดนี้ตั้งอยู่ริม แม่น้ำบางปะกง ตรงหัวแหลมสายน้ำไหลใกล้ตลิ่ง ชาวบ้านเรียกชื่อวัดนี้อีกชื่อหนึ่งว่า “วัดแหลมบน” สาเหตุที่เรียกว่าวัดแหลมบนนั้นก็เพราะว่ายังมีวัดอีกวัดหนึ่ง อยู่ทางใต้ลงไปและตั้งอยู่ริม แม่น้ำในลักษณะเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านเรียกวัดนั้นว่า “วัดแหลมล่าง” ^{๓๕}

สิ่งสำคัญในวัดสายชล ณ รังสี นี้คือพระอุโบสถ ซึ่งทราบว่ามีการปฏิสังขรณ์มาแล้วครั้ง หนึ่ง แต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าเมื่อใด เป็นพระอุโบสถพื้นราบก่ออิฐถือปูนหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง รอบพระอุโบสถมีลานประทักษิณ ที่ด้านข้างมีกลุ่มเจดีย์ขนาดเล็กดูว่าไม่เก่าแก่มากนักกลุ่มหนึ่งแต่ ที่สำคัญที่สุดของวัดนี้คือภายในพระอุโบสถมีภาพจิตรกรรมฝาผนังสภาพดีพอใช้ แม้ว่าส่วนบน และส่วนล่างจะถูกทาสีทับ แต่ก็พอศึกษาเรื่องราวได้

ฝีมือการวาดเป็นแบบช่างลาว แต่ประณีตกว่าที่วัดเมืองกาย (ตำบลเมืองเก่า อำเภอพนมสารคาม) มาก ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติแบ่งเล่าเป็นตอน ๆ ลักษณะสถาปัตยกรรมที่ปรากฏใน รูปภาพนั้นเหมือนกับที่วัดเมืองกาย คือ ปราสาทยอดแหลมหลายยอด ภาพอาคาร บางภาพเป็นภาพ สถาปัตยกรรมตามสมัยนิยมนอกจากนี้ยังมีลักษณะของบ้านเรือนอยู่อาศัยของราษฎรสามัญบางภาพ แสดงความเป็นอยู่แสดงลักษณะการแต่งกายของคนไทยในสมัยนั้นในภาพตอนเสด็จปรินิพพาน

^{๓๕} นิทัศน์ จารวัฒน์, ประวัติวัดสัมปทวน(นอก) เกษมรติการพิมพ์ ฉะเชิงเทรา ๒๕๒๑, หน้า ๑๒-๑๓.

นั้น แทนที่จะแสดงภาพเช่นปางปริณิพพานทั่ว ๆ ไป กลับแสดงภาพโลงทองบนบัลลังก์ตลอดจน
ตอนถวายพระเพลิงก็เช่นเดียวกันทำเป็นโลงทองมีเปลวไฟอยู่ด้านบน อยู่ในวิหารดูแปลกตา

สีที่ใช้วาดภาพ ใช้พื้นสีแดงอมน้ำตาลเขียนภาพด้วยสีเขียว เทา ดำ น้ำเงิน ทอง แสดและ
เหลือง โดยใช้สีดำตัดเส้น^{๓๖}

ประมวลภาพสิ่งที่น่าสนใจในวัดสายชล ณ รังสี

พระอุโบสถหลังเก่า ปี ๒๕๒๖

ปี ๒๕๓๕

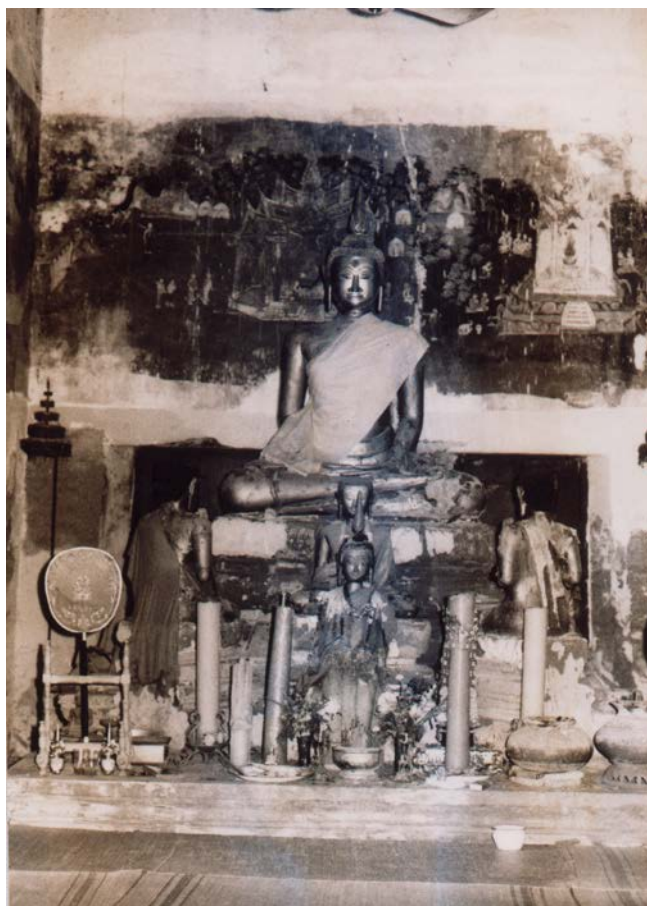
^{๓๖} รายงานสำรวจแหล่งโบราณคดี จังหวัดฉะเชิงเทราและชลบุรี, หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา ปีงบประมาณ ๒๕๒๕

พระอุโบสถหลังเก่า ปี ๒๕๒๖

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถหลังเก่า

พระประธานในพระอุโบสถ ปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถหลังเก่าได้รับการบูรณะใหม่ ถ่ายเมื่อ ปี ๒๕๔๗

แม่น้ำบางปะกงบริเวณหน้าวัด ปี ๒๕๒๖

แม่น้ำบางปะกงบริเวณหน้าวัด ปี ๒๕๔๖

๓. วัดจีนประชาสโมสร (เล่งฮกยี่)

“วัดจีนประชาสโมสร” หรือที่ชาวจีนเรียกว่า “วัดเล่งฮกยี่” ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา เป็นพระอารามแห่งมหานิกายที่เก่าแก่และสำคัญที่สุดวัดหนึ่ง สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ (ราว พ.ศ. ๒๔๔๕ หรือก่อนหน้านั้น) โดยนายเทียนอิง แซ่ลี้ (ลี้เทียนอิง) ต้นตระกูล “วงศ์เชียรทอง” และ “ศรีเชียรอินทร์” พร้อมภรรยาชื่อ “เปี่ยม” ได้บริจาคที่ดินสร้างวัดนี้ครั้งแรก ๕ ไร่ ๓ งาน ๘๐ ตารางวา โดยนมัสการพระคุณเจ้า “สกเห็ง” ให้เป็นผู้ดำเนินการสร้าง^{๓๑} ซึ่งสร้างขึ้นภายหลังวัดมังกรกมลาวาส (วัดเล่งเน่ยยี่) ที่กรุงเทพฯ เพียงเล็กน้อย

พระคุณเจ้าสกเห็ง หรือ “พระอาจารย์จีนวงศ์สมาธิวัตร สกเห็งเถระ” ปฐมบูรพาจารย์แห่งวัดจีนประชาสโมสร ได้เป็นลูกศิษย์วัดมังกรกมลาวาสมาก่อน ดังนั้นแนวความคิดในการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ภายในวัดนี้ จึงคล้ายกับวัดมังกรกมลาวาสมาก คือ เมื่อผ่านประตูใหญ่วิหารเข้าไปข้างใน ก็พบรูปปั้นขนาดใหญ่ของจตุโลกบาลแต่งเครื่ององค์เป็นนายทหารจีน จัดไว้ตรงทางเข้าวิหารเล่งฮกยี่ พ้นจากจตุโลกบาลไปเพียงเล็กน้อยก็จะถึงเทวรูปจีนอีกองค์หนึ่ง แต่งกายนักรบเช่นกันกำลังยืนเหยียบजरเชื้ออยู่ ถัดเข้าไปมีพระพุทธรูปแบบจีนสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ ๑ องค์ทราบว่

^{๓๑} ที่ระลึกงานพิธีพุทธาภิเษก สมโภชตึกพุทธภาวนาสถาน ณ วัดจีนประชาสโมสร “เล่งฮกยี่” จังหวัดฉะเชิงเทรา, ๕ เมษายน ๒๕๒๑ หน้า ๕.

นำมาจากประเทศจีนทั้งสิ้น พระพุทธรูปทั้งสามองค์นี้ทางวัดได้ตกแต่งสวยงามเป็นพิเศษได้สร้าง
ประภามณฑลรอบพระเศียรด้วยไฟนีออนเปิดปิดวับแว็บ รวากับว่าเปล่งฉัพพรรณรังสีออกมาจาก
องค์พระเอง

นอกจากนี้ยังมีรูปพระกวนอิม, จี๋โป๋ยล่อหั่น (พระอรหันต์สิบแปดองค์ครั้งพุทธกาล) รูป
คนแก่ลักโจ้ว, รูปตีจั่งฮ้างพุ่สะ (พระกษัตริย์ภิกษุโพธิสัตว์) ผู้ครองนรกได้ถอนทุกขมนุชยชาติและ
รูปปั้นของบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์และตำนานจีน ไว้ให้คนมานมัสการและขอความช่วยเหลือ
อีกหลายคน เช่น รูปหมอฮูโต๋ที่มีชื่อเสียงในการผ่าตัดและรักษาโรคอยู่ในเรื่องสามก๊ก รูปปั้นของ
กวนอูซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี ที่น่าสนใจเป็นพิเศษก็คือ ศพหลวงจินนั่งตายปิดทองอยู่ในตู้กระจก ๒
องค์ คือ หลวงจินตั๊กฮื้อเจ้าอาวาสองค์ที่ ๓ และพระอาจารย์จินวังส์สมาธิวัตร (หลวงจินเซียงหัง)
เจ้าอาวาสองค์ที่ ๖ ซึ่งชาวจีนถือว่า “สำเร็จ” วิปัสสนา เรื่องนี้สมเด็จพระญาณสังวรราชนาถ
ทรงกล่าวไว้ในสาส์นสมเด็จพระเจ้า

“เรื่องที่ศพสมภารเจ้าวัดใส่โกศนั้น จะเป็นเพราะเหตุใด แต่แรกหม่อมฉันก็ไม่ทราบจน
เมื่อเฝ้าศพพระอาจารย์จินวังส์สมาธิวัตร (แมว) เห็นศพใส่โกศ สืบถามหาเหตุจึงได้ทราบตระหนัก
มาจากพวกถือลัทธิมหายาน ว่าท่านผู้เชี่ยวชาญวิปัสสนาธรรมนั้น เวลาอาพาธเมื่อรู้สึกตัวว่าจะมรณะ
มักสั่งให้ผู้พยาบาลพองตัวขึ้นนั่งสมาธิเข้าสมาบัติ ให้ขาดใจตายอยู่ในฌาน ถึงมรณะด้วยอาการ
เช่นนั้น เรียกว่า “สำเร็จ” ถือกันว่าจะเปลี่ยนท่านผู้สำเร็จจากสมาธิหาควรมิ จึ่งทำโกศใส่ศพ
เพื่อให้นั่งคงสมาธิอยู่...” ศพของหลวงจินเจ้าอาวาสของวัดจินประชาสโมสรที่ปิดทองใส่ตู้กระจก
ไว้ ก็เนื่องด้วยความเชื่อถือดังกล่าวแล้ว เฉพาะศพหลวงจินเซียงหังนั้นมีคนมานมัสการมาก จึง
ต้องจำลองรูปศพด้วยพลาสติกไว้ให้ปิดทองนอกตู้เป็นพิเศษอีกองค์หนึ่ง

ภายในวัดจินในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนี้ มีสิ่งน่าศึกษาอยู่มากมาย จึงได้นำมาแล้วไว้
แต่ก็เก็บมาเพียงบางส่วนเท่านั้น

ประมวลภาพสิ่งที่น่าสนใจวัดจีนประชาสโมสร (เล่งฮกยี่)

ซุ้มประตูปากทางเข้าวัด เมื่อปี ๒๕๒๖

ซุ้มประตูปากทางเข้าวัด เมื่อปี ๒๕๓๕

ท้าวจตุโลกบาล ประติมากรรมกระดาศบริเวณประตูทางเข้าวัด

ส่วนหนึ่งของปฏิมากรรมภาพเคารพในวัด

เจดีย์ที่กำลังก่อสร้าง ในปี ๒๕๔๓

๘. วัดอุทัยภาติการาม (ข้าปอง)

วัดอุทัยภาติการามหรือที่ชาวจีนเรียกกันว่า “วัดข้าปอง” ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านใหม่อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา อยู่ห่างจากวัดจีนประชาสโมสรราว ๑ กิโลเมตร ซึ่งปรากฏประวัติว่าสร้างในสมัยแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๕) โดยขุนพิพิธพานิชกรรม ได้สละที่ดินตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมืองฉะเชิงเทรา สร้างวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปขึ้น

รุ่งขึ้นในปี ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราเพื่อเปิดทางรถไฟ สายกรุงเทพ – ฉะเชิงเทรา และได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมายังวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปด้วย ทรงมีพระศรัทธาบริจาคเงิน ๒๐๐ บาท พระราชทานสมทบ ในการสร้างอารามและปฏิสังขรณ์พระพุทธศาสนา กับได้พระราชทานนามวัดนี้ว่า “วัดอุทัยภาติการาม” ส่วนพระพุทธรูปพระราชทานนามว่า “พระพุทธรูปไตรรัตนนายก” ดังหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในใบแผ่นปลิวซึ่งพิมพ์ขึ้นในปี ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ความบางตอนว่า-

“ถูกา ข้าพเจ้า หลงฐี่ หลงฐี่แดง แม่กุศลมายังท่านทั้งหลายทราบ ด้วยข้าพเจ้าได้จำลองรูปพระเจ้านางเซิง คือจีนเรียกว่าข้าปองมาจากกรุงเก่า ที่วิหารนั้นตำบลบ้านใหม่ตลาดล่างแขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นที่สักการะบูชาสร้างมาแต่ศกก่อน เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๑๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลได้เสด็จพระราชดำเนินไปที่วัดนั้น ได้ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯพระราชทานเงิน ๒๐๐ บาท ปฏิสังขรณ์วัดนั้น มีพระบรมราชานุญาตพระราชทานนามว่า วัดอุทัย

ภาคการาม พระพุทธรูปมีนามพระไตรรัตนนายก บัดนี้จะมีการสมโภชปิดทองพระพุทธรูป พระไตรรัตนนายกเพิ่มเติมอีก กำหนดการ ณ วันที่ ๘ เมษายน ศก ๑๒๗ รวม ๕ วัน....” ^{๓๔}

วัดอุภัยภาติการามนี้ แต่เดิมเป็นพระอารามแห่งมหายานิกายเคยอยู่ภายใต้การปกครองดูแลจาก พระคุณเจ้าเชียงหัง (อดีตเจ้าอาวาส สมัย ร.๕ แห่งวัดจีนประชาสโมสร) ครั้นเมื่อพระคุณเจ้าเชียงหังได้ถึงแก่กรรมภาพในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ วัดนี้ก็ขาดการดูแลถูกปล่อยให้เสื่อมสภาพลงและอยู่ในสภาพวัดร้างมานานนับสิบปี

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๑๒ นายพิชัย สุรัตพิพิธ บุตรขุนพิพิธพานิชกรรมพร้อมด้วยสัปบุรุษ ได้ทำหนังสือยื่นเรื่องราวถึงกรมศาสนา โดยผ่านเจ้าคณะใหญ่นัมนิกายเพื่อให้รับรองสภาพวัดอุภัยภาติการาม ให้เป็นการถูกต้องตามกฎหมาย ซึ่งกรมศาสนากระทรวงศึกษาธิการได้รับรองสภาพวัดอุภัยภาติการาม เป็นนิติบุคคลถูกต้องตามกฎหมายเมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๑๒ ^{๓๕} วัดนี้จึงได้รับการบูรณะซ่อมแซมให้ฟื้นคืนสภาพขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง โดยความอุปถัมภ์ของคณะสงฆ์อนัมนิกาย ภายใต้การควบคุมดูแลจากพระอธิการสกลี ฝ้าหุ่ย และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ จากความเป็นมาดังนี้จึงนับเป็นสาเหตุแห่งการกลั้บกลาย จากวัดจีนแห่งมหายานิกายเป็นวัดญวนแห่งอนัมนิกาย

สิ่งที่น่าสนใจในวัดนี้ คือ องค์พระประธาน “พระไตรรัตนนายก” (เข้าปอกง) ซึ่งมีขนาดหน้าตักกว้างราว ๖ เมตรเศษ และสูงราว ๗ เมตรเศษ ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นวัดที่มีองค์พระประธานใหญ่ที่สุดในจังหวัดนี้ ซึ่งจำลองมาจากวัดพนัญเชิง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และประวัติอันเป็นวัดที่พระพุทธเจ้าหลวงรัชกาลที่ ๕ ได้เคยเสด็จพระราชดำเนินมาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามวัดและนามพระประธาน.

^{๓๔} จากสำเนาใบฎีกาที่เจ้าอาวาสพระอธิการสกลี ฝ้าหุ่ย ได้เก็บรักษาไว้

^{๓๕} บางตอนจากคำกล่าวรายงาน ในพิธีเปิดงานผูกพัธสีมา วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๔

ประมวลภาพสิ่งที่น่าสนใจวัดอุภัยภาติการาม (เข้าปออง)

ชุมนุมประตู่ทางเข้าวัด เมื่อปี ๒๕๒๖

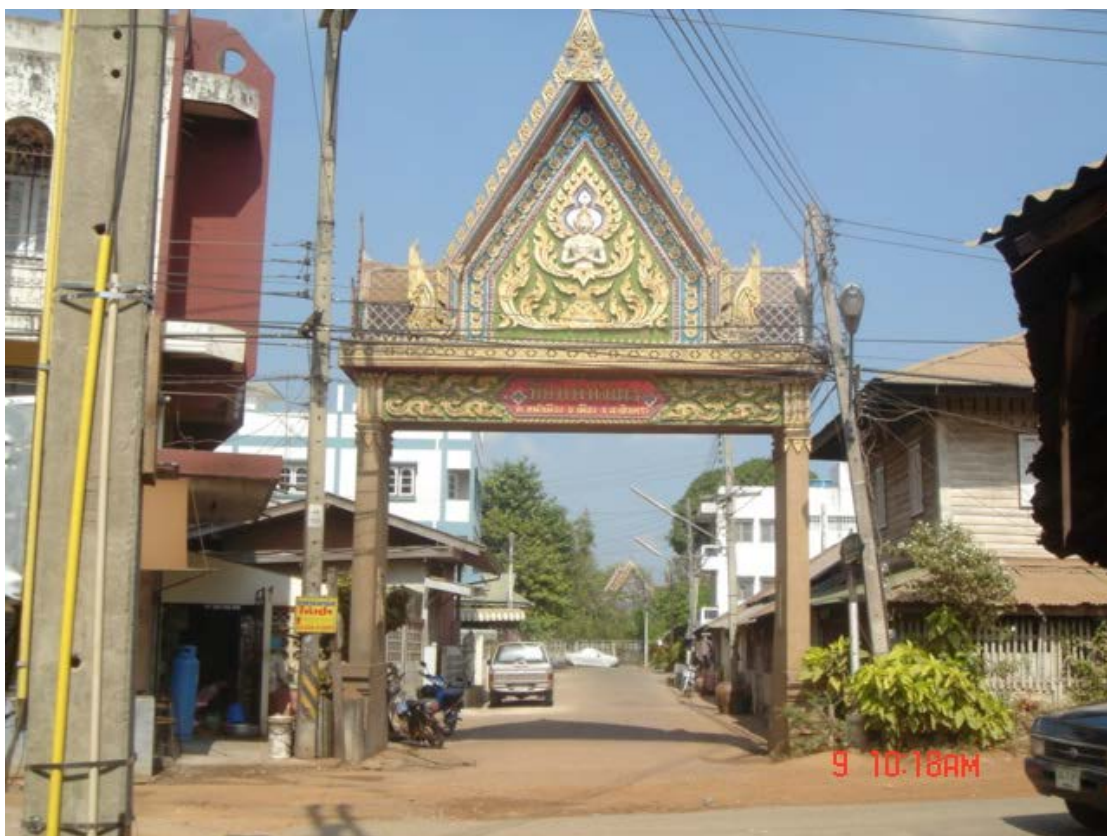
ชุมนุมประตู่ทางเข้าวัด เมื่อปี ๒๕๓๕

องค์พระประธาน เมื่อปี ๒๕๒๖

องค์พระประธาน เมื่อปี ๒๕๔๓

๕. วัดเทพนิมิตร

ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง (สมัยก่อนเป็นตำบลบ้านใหม่) อำเภอเมืองฉะเชิงเทราเป็นวัดเจ้าคณะจังหวัดและเจ้าคณะอำเภอฝ่ายธรรมยุติกาย

เดิมเข้าใจว่าเป็นที่พำนักสงฆ์มาก่อน เพราะที่ดินแปลงนี้ ตามหนังสือประวัติพระครูศรีปัญญาณีก่อไว้ว่า อุบาสิกาอ้อมได้ถวายที่ดินนี้ให้ท่านอาจารย์ท้วม (ต่อมาเป็นพระครูท้วม) ไว้ แต่เป็นเนื้อที่เท่าใดและเหตุใดจึงไม่ได้สร้างเป็นอารามขึ้น ไม่ทราบได้

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระอ้อน เทวนิโก (ภายหลังเป็นพระครูศรีปัญญาณฺี) พำนักอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์ กรุงเทพฯ ได้เดินทางมาพำนักอยู่ ณ ที่นี้ และมีวิริยะแรงกล้าที่จะสร้างวัดขึ้น จึงได้แสดงธรรมเทศนาแก่ทายกทายิกาในละแวกนั้น จนมีผู้ศรัทธาชักชวนกันซื้อที่ดินถวายอีก และยกเข้าเรือนถวายเป็นกุฏิสงฆ์ พระอ้อน เทวนิโก ได้ลงมือสร้างกุฏิสงฆ์ให้เป็นระเบียบเพียงพอแก่พระภิกษุสามเณร สร้างหอฉันท์ หอสวดมนต์ และศาลาเล็ก ๆ อีก ๒ หลัง จนปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้เริ่มสร้างพระอุโบสถขึ้น เสร็จในราว พ.ศ. ๒๔๒๒ แล้วขนานนามว่า “วัดเทพนิมิตร” และมอบให้พระอาจารย์ท้วมปกครองวัดแทน

ปัจจุบันวัดเทพนิมิตรมีเนื้อที่ทั้งหมด ๒๕ ไร่เศษ ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองฉะเชิงเทรา มีการศึกษาทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลี ทั้งยังเป็นวัดเจ้าคณะจังหวัดและเจ้าคณะอำเภอฝ่ายธรรมยุติกาย โดยมีพระราชเมธากรภิ (สุเมโธ สุบิน ปธ. ๕) เป็นเจ้าคณะจังหวัดฉะเชิงเทราและ

ชลบุรีฝ่ายธรรมยุต ส่วนเจ้าคณะอำเภอมีพระครูธรรมสารวิจิตร (ธรรมจิต ธรรมจิต นธ.เอก) เป็นเจ้าคณะฝ่ายธรรมยุต

สิ่งที่น่าสนใจในวัดนี้ได้แก่ พระประธานประจำพระอุโบสถ เป็นพระเก่าแก่มียุหลายร้อยปี พระครูศิริปัญญาภรณ์(อ่อน เทวนิโก) ได้มาจากวัดแห่งหนึ่งทางจังหวัดราชบุรี เนื้อทองสัมฤทธิ์ลงรักปิดทอง ปางสมาธิ สังฆาฏิ จีวร ลายดอกพิกุล กล่าวกันว่า ถ้าใครจะทำงานบุญในวัดหรือนอกวัดก็ดี ถ้าหากฝนจะตกหรือเป็นฤดูฝน เมื่อได้บิณฑบาตแล้ว ฝนจะไม่ตกเลยแม้ฟ้าจะครีမ်ฝนก็ไม่ตก หรือผู้ที่ไม่อยากเป็นทหารถ้าได้บิณฑบาตแล้ว ก็มักจะรอดพ้นจากการถูกเกณฑ์ทหารไปได้ (ชาวบ้านเรียกพระประธานองค์นี้ว่า “หลวงพ่อดุ” และนิยมบ้นด้วยประทัด)

อนึ่งวัดนี้ได้รับพระราชทานพระรูปหล่อรัชกาลที่ ๘ รูปหนึ่ง เป็นทองแดงลักษณะกลม เส้นผ่านศูนย์กลาง ๔๔ ซม. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ซึ่งปัจจุบันพระบรมรูปหล่อนี้ประดิษฐานไว้ด้านหน้า พระอุโบสถวัดเทพนิมิต^{๔๐}

^{๔๐} งานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ๒๕๒๕ จังหวัดละเชิงตรา, ห้างหุ้นส่วนจำกัดศูนย์ดีพับลิเคชั่น กรุงเทพฯ, หน้า ๓๘-๓๙.

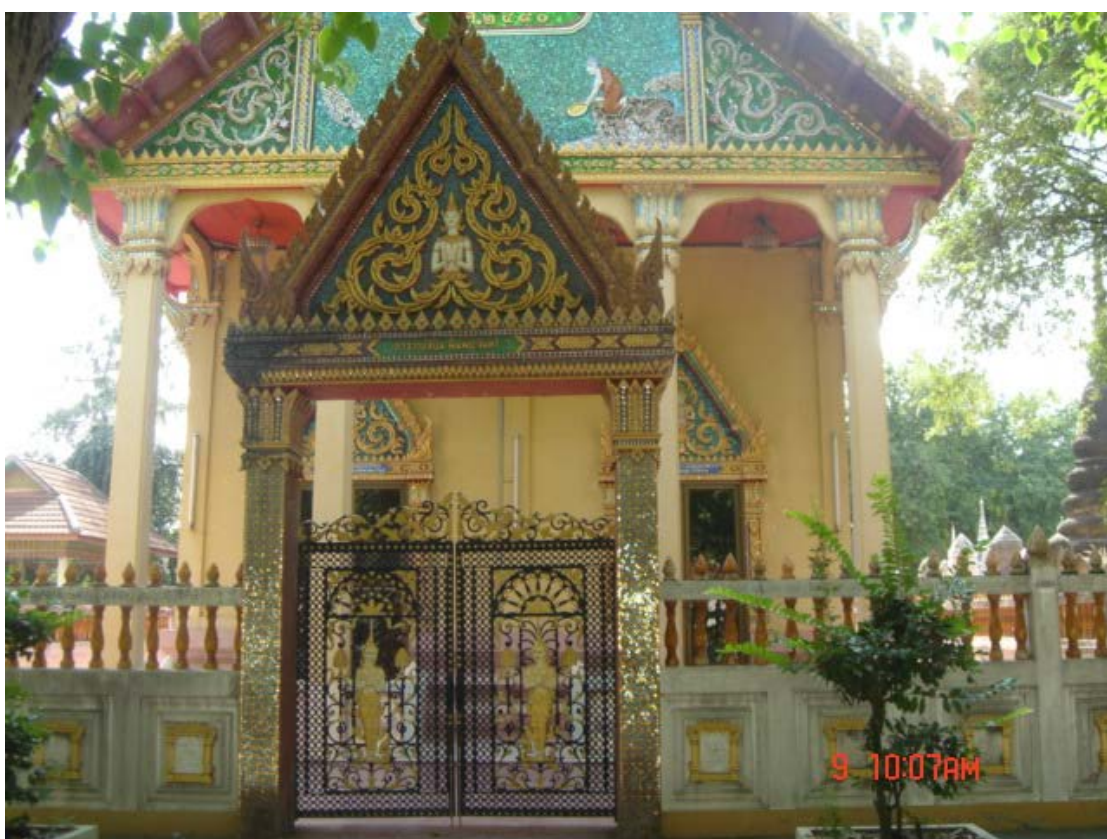
ทางเข้าวัด ปี ๒๕๓๕

ทางเข้าวัด ปี ๒๕๔๓

พระอุโบสถ ปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถ ปี ๒๕๔๗

ส่วนหนึ่งของเสนาสนะภายในวัด

ส่วนหนึ่งของเสนาสนะภายในวัด

ส่วนหนึ่งของเสนาสนะภายในวัด

๑๐. ศาลจังหวัดหลังเก่า (อาคารที่ทำการพุทธสมาคมในปัจจุบัน)

ศาลจังหวัดหลังเก่าหรือในปัจจุบันคือที่ทำการของพุทธสมาคม ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองพะเยา ซึ่งมีความเป็นมาดังนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ พระพินิจคุณอุ อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลพายัพ ได้มีหนังสือเรียนไปยังพระยาจักรปาณี ศรีศิวสุทธี ปลัดมณฑลกระทรวงยุติธรรมว่า ศาลเมืองพะเยา(หลังเก่า)ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานว่าตั้งอยู่ ณ ที่ใด) ชำรุดทรุดโทรมมาก ดังนั้นพอปีต่อมาคือ พ.ศ. ๒๔๕๐ ทางกระทรวงยุติธรรมจึงอนุมัติงบประมาณให้สร้างศาลใหม่ ๑ หลัง โดยให้พระพินิจคุณอุเป็นผู้ดำเนินการ โดยตกลงจ้างเหมาเงินถมที่ดินทำการก่อสร้าง เริ่มทำการสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้นเอง

อาคารที่ทำการก่อสร้างนั้นเป็นตึก ก่ออิฐถือปูนชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้อง กว้าง ๒๐.๗๐ เมตร ยาว ๓๕.๔๐ เมตร ใช้เป็นที่ทำการศาลมณฑลพายัพทางมุขซ้าย และเป็นที่ทำการศาลเมืองพะเยาทางมุขขวา ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๑ ทั้งมุขซ้ายและมุขขวาชุดเดิมไม่เป็นที่ปลอดภัย กระทรวงยุติธรรมได้ดำเนินการซ่อมแซมและขยายอาคารนี้ โดยต่อมุขหน้ากว้าง ๒ เมตร ยาว ๑๕ เมตร มุขหลังกว้าง ๖ เมตร ยาว ๑๕ เมตร แล้วจัดมุขหลังเป็นห้องพิจารณา ๑ ห้อง และห้องผู้พิพากษา ๑ ห้อง เมื่อยุบศาลมณฑลพายัพแล้ว ภายหลังได้ตั้งสำนักงานอธิบดีผู้พิพากษาศาล ๒ ชั้น ก็ได้จัดมุขซ้ายด้านหลังนี้เป็นสำนักงานอธิบดีผู้พิพากษาศาล ๒ ส่วนห้องพิจารณาด้านหน้า ใช้เป็นห้องพิจารณาของศาลจังหวัดพะเยา แต่เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากรและคดีความ

อาคารศาลที่ย้ายแล้วยังคับแคบไม่สะดวกแก่การปฏิบัติราชการ ทั้งประกอบด้วยอาคารเดิม ก่อสร้างมา ๖๐ ปีเศษ ตัวอาคารทรุดโทรม ผนังอิฐแตกร้าว หลังคารั่วเกินกำลังที่จะแก้ไขปรับปรุง ได้ กระทรวงยุติธรรมจึงได้ดำเนินการของงบประมาณ สร้างอาคารที่ทำการศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา และสำนักงานอธิบดีผู้พิพากษาศาล ๒ ขึ้นใหม่ โดยย้ายไปอยู่ใกล้เคียงกับศาลากลางจังหวัดใหม่ใน ที่ดินราชพัสดุ ซึ่งสำนักผังเมืองได้จัดทำที่ตั้งศาลจังหวัดหลังใหม่ กำหนดให้ปลูกหันหน้าไปทาง สนามหน้าศาลากลาง และรัฐบาลก็อนุมัติงบประมาณให้ในปี พ.ศ. ๒๕๑๑^{๔๑}

และเมื่อที่ทำการศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา รวมทั้งสำนักงานอธิบดีผู้พิพากษาศาล ๒ ได้ จัดสร้างใหม่สำเร็จเรียบร้อยแล้ว ทางราชการศาลก็ย้ายไปอยู่ที่อาคารหลังใหม่ ทำให้อาคารหลังเก่า วางลง ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรได้ยื่นขอเช่าช่วงจากกรมธนารักษ์เพื่อเป็น ที่ตั้งสำนักงานของธนาคารฯ โดยมีเงื่อนไขว่า ธนาคารเพื่อการเกษตรฯ จะปลูกบ้านพักอธิบดีผู้ พิพากษาศาล ๒ หนึ่งหลัง ซึ่งต่อมาเจ้าหน้าที่กรมธนารักษ์ได้ติดต่อเป็นการภายในกับ ปลัดกระทรวงยุติธรรม เพื่อขอความเห็นในการที่พุทธสมาคมฉะเชิงเทราจะขอเช่าที่ดินและสิ่งปลูก สร้างอันเป็นที่ตั้งศาลจังหวัดฉะเชิงเทราเดิม โดยไม่มีการชดเชยเหมือนเช่นธนาคารฯ ซึ่งก็ได้รับคำ ชี้แจงว่า เมื่อกระทรวงยุติธรรมเลิกใช้และสละแล้ว ก็สุดแต่กรมธนารักษ์จะดำเนินการตามอำนาจ และหน้าที่

ต่อมากรมธนารักษ์ได้แจ้งว่า กระทรวงการคลังได้ส่งอนุมัติให้พุทธสมาคมฉะเชิงเทราเช่า ที่ดินและสิ่งปลูกสร้างอันเป็นที่ตั้งศาลจังหวัดฉะเชิงเทราเดิมในวันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๑๒ และ ทางคณะกรรมการพุทธสมาคมจังหวัดฉะเชิงเทราได้ทำการซ่อมแซมอาคารที่ชำรุดทรุดโทรม พร้อมทั้งจัดสร้างรั้วถาวรขึ้นและได้ทำการเปิดป้าย “พุทธสมาคมฉะเชิงเทรา” โดย ฯพณฯ ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ องคมนตรี และนายกพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๒^{๔๒} จึงเป็นอันว่าศาลจังหวัดหลังเก่าก็ได้กลายสภาพมาเป็นที่ทำการของ พุทธสมาคมตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับศาลจังหวัดหลังเก่าที่น่ารู้ก็คือ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๘๕ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชา (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช) ได้เสด็จออกประทับเป็นประธานคณะผู้พิพากษา ในการพิจารณาคดีอาญา (อ่านรายละเอียดในประวัติเมืองฉะเชิงเทราในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็น ราชธานี สมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘) ซึ่งนับเป็นเหตุการณ์สำคัญที่น่ารู้เหตุการณ์ หนึ่ง อันเกี่ยวข้องกับส่วนราชการศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา.

^{๔๑} จากสำเนาเอกสารของฝ่ายประชาสัมพันธ์ศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา

^{๔๒} บุญปลอด วรโชติ, ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ที่กรุงเทพฯ กับ พุทธสมาคมที่จังหวัดฉะเชิงเทรา พุทธ สารฉะเชิงเทรา ฉบับปฐมฤกษ์ โรงพิมพ์บุญถุกิจ ถนนบำรุงเมือง พระนคร, ๒๕๑๒ หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

ประมวลภาพสิ่งที่น่าสนใจศาลจังหวัดหลังเก่า

อาคารศาลจังหวัดหลังเก่า เมื่อปี ๒๕๒๖

อาคารศาลจังหวัดหลังเก่า เมื่อปี ๒๕๓๕

ตัวอาคารในปี ๒๕๔๓

ตัวอาคารในปี ๒๕๔๓

๑๑. วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์ (วัดเมือง)

วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์ หรือชาวบ้านเรียกว่า “วัดเมือง” เป็นวัดที่สำคัญและเก่าแก่วัดหนึ่งของจังหวัดหนองคาย ตั้งอยู่ที่ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองหนองคาย ติดกับโรงเรียนคัคณิ (โรงเรียนสตรีประจำจังหวัด) และที่ทำการสำนักงานไฟฟ้าส่วนภูมิภาค จังหวัดหนองคาย ตามประวัติเล่ากันต่อมาว่า

วัดนี้ “กรมหลวงรักษนเรศวร” หรือหม่อมเกสร ได้ทรงสร้างขึ้นไปคราวเสด็จออกมาสร้างป้อมเมืองหนองคาย ตามพระบรมราชโองการของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ดูรายละเอียดในเรื่องประวัติกำแพงเมืองหนองคาย) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ และเนื่องจากสร้างขึ้นพร้อมกับป้อมและกำแพงเมือง ชาวบ้านจึงพลอยเรียกวัดนี้ง่าย ๆ ว่า “วัดเมือง”

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๑ เดือน ๕ ซึ่งยังอยู่ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ เกิดเหตุการณ์กบฏอั้งยี่ขึ้นที่หนองคาย ถึงขั้นฆ่าเจ้าเมืองคือ พระยาวิเศษฤๅชัย (จัน) ตาย พร้อมทั้งยกพวกเข้ายึดเอาป้อมเมืองหนองคายไว้เป็นที่มั่น อีกทั้งเอาไฟเผาวัดเมือง คงเหลือแต่พระอุโบสถและวิหาร ตั้งแต่นั้นมาจึงเป็นวัดร้างไปชั่วระยะหนึ่ง

กระทั่งสมเด็จพระเจ้าพระยามหาจักรีวงศ์ยกพลจากเมืองสมุทรสาคร มาปราบกบฏอั้งยี่ราบคาบ และได้ตั้งให้พระยาวิเศษฤๅชัย (บัว) เป็นเจ้าเมืองหนองคาย วัดเมืองจึงได้รับการปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่โดยท่านเจ้าเมืองหนองคาย

มาในสมัยแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อคราวเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราในครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เพื่อเปิดทางรถไฟสายกรุงเทพฯ- ฉะเชิงเทรา ได้พระราชทานนามวัดนี้ใหม่ว่า “วัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์” (แปลว่าวัดที่ถึงของพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง) และในรัชกาลนี้ สมัยพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อทรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) กรมหมื่นดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ และสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปราจีน (พ.ศ. ๒๔๖๖ - ๒๔๕๘) ได้ทรงตัดถนนขยาลำน้ำบางปะกงที่เรียกว่า “ถนนมรุพงษ์” จึงทำให้วัดต้องแยกออกเป็น ๒ คณะ คือ ตอนริมลำน้ำบางปะกงเรียก “คณะล่าง” และตอนริมพระอุโบสถเรียกว่า “คณะบน” ต่อมาสมัยมหาอำมาตย์ตรี พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ทองย้อย เสวตศิลา) เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลปราจีน (พ.ศ. ๒๔๗๒ - ๒๔๗๔) ได้ย้ายคณะล่างกับคณะบนเป็นคณะเดียวกัน พอปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ส่วนของวัดตอนชายน้ำเป็นที่ธรณีสงฆ์ทำประโยชน์ให้แก่วัดต่อมา ^{๔๓ ๔๔}

โบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในบริเวณวัดขณะนี้

พระอุโบสถ มีกำแพงแก้ว ๓ ด้าน ด้านหลังเป็นรั้วเฉย ๆ เพราะติดกับพระวิหารตรงมุมด้านหน้าของกำแพงแก้วสร้างวิหารคดเล็ก ๆ ไว้ทั้งสองข้าง แต่ไม่มีพระพุทธรูปสักองค์เดียวตัวพระอุโบสถมีระเบียงหน้าหลัง หลังคาลดชั้นแยกจากหลังคาตัวพระอุโบสถ ทำให้เห็นหน้าบันซ้อนสองชั้น ชั้นบนประดับลายดอกเบญจมาศไม้จำหลัก ชั้นล่างประดับลายเบญจมาศเหมือนกันเว้นแต่ว่าเป็นลายปูนปั้น น่าเสียดายข้อฟ้าในระกาศของเดิมซึ่งเป็นไม้ผุพังไป ได้ใช้แบบปูนปั้นฝีมือหยาบไปซ่อมไว้ พระประธานปูนปั้นหน้าตักราว ๑ วา ฝีมือพอใช้ ถัดไปด้านหลังพระอุโบสถเป็นบริเวณที่ตั้งของพระวิหาร กำแพงแก้วสูงมาก บนมุมที่ปรากฏทรงชะลูดและสร้างเรียบ ๆ ไม่ได้ตกแต่งอะไรให้วิจิตรพิสดาร ตัวพระวิหารตั้งขวางทิศกับพระอุโบสถ มีขนาดใหญ่และสูงกว่าพระอุโบสถ หน้าหลังคาต่อระเบียงออกมา ด้านหลังประดิษฐานพระศรีอาริย์ซึ่งทำเป็นรูปพระสงฆ์ศิโรราบยืนเฉย ๆ ไม่มีเครื่องทรงอย่างพระศรีอาริย์ที่พบตามวัดบริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะความมุ่งหมายของการแสดงออกต่างกัน พระประธานในพระวิหารขนาดย่อม ๆ และเป็นอย่างธรรมดา น่าสังเกตว่า ระหว่างพระวิหารกับพระอุโบสถมีดินจันใหญ่ใบคอกอยู่ต้นหนึ่ง คงจะปลูกในคราวสร้างวัด ซึ่งเป็นเวลา ๑๔๕ ปีมาแล้ว ^{๔๕} และในปัจจุบันหากสังเกตในบริเวณวิทยาลัยอาชีวศึกษา ซึ่งตั้งอยู่ปากตรงข้ามกับวัดจะเห็นมีเจดีย์องค์หนึ่งสูงราว ๖-๗ เมตร อยู่ที่ริมรั้วของวิทยาลัย นั่นคือ พระเจดีย์ของวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์ที่ถูกถนนตัดผ่าน แยกพระเจดีย์ไปอยู่นอกวัด

^{๔๓} วัดที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์, ที่ระลึกพระกฐินพระราชทาน ทอด ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร จังหวัดฉะเชิงเทรา ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๒๓, หน้า ๖๕-๗๐.

^{๔๔} กิจจา วัฒนสินธุ์, ประวัติเมืองฉะเชิงเทรา, อนุสรณ์นายกกิจจา วัฒนสินธุ์ ๑๗ มีนาคม ๒๓๒๓, หน้า ๑๕๕-๑๖๐

^{๔๕} ว่าที่ พล.ต.ดำเนียร เลขะกุล, ฉะเชิงเทราเมืองเก่าหรือไม่ว่า อ.ส.ท. เดือนตุลาคม ๒๕๑๓ ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา, หน้า ๓๔ - ๓๕.

ตั้งแต่สมัยพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษและ
สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปราจีน นั้นเอง

ประมวลภาพสิ่งที่น่าสนใจวัดปิตุลาธิราชรังสฤษฎิ์

พระอุโบสถ เมื่อปี ๒๕๒๖

พระอุโบสถ เมื่อปี ๒๕๓๕

หน้าบันพระอุโบสถ ปี ๒๕๒๖

ต้นจันใหญ่ หลังพระอุโบสถ ปี ๒๕๒๖

เจดีย์ของวัดที่อยู่ในวิทยาลัยอาชีวะ ปี ๒๕๒๖

วิหารและศาลกรมหลวงรักษ์รักษา

สิ่งที่น่าสนใจภายในวัด ปี ๒๕๔๗

สิ่งที่น่าสนใจภายในวัด

เจดีย์ด้านวิทยาลัยอาชีวะ ปี ๒๕๔๗

๑๒. เรือนแพและชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ

ในปัจจุบัน การคมนาคมทางบกนับได้ว่าให้ความสะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำเป็นอย่างมาก แต่ก็มีบ่อยครั้งที่บุคคลเป็นจำนวนมากปรารถนาจะใช้เส้นทางลำน้ำ ในการเดินทางเพื่อเปลี่ยนบรรยากาศและเป็นการพักผ่อนไปในตัว กับทั้งมีกลุ่มคนผู้ต้องการหลีกเลี่ยงจากความสับสนวุ่นวายจากระถและคว้นเสียด มุ่งสู่ชนบทหรือต่างจังหวัดเพื่อใช้ชีวิตบางช่วงตอน ให้ล่องลอยกลับเข้าสู่อดีตด้วยการล่องลำน้ำชมสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนริมน้ำ

หากจะกล่าวถึงการตั้งชุมชนในอดีตให้เป็นลักษณะวิชาการ เพื่อประกอบความรู้เกี่ยวกับการเที่ยวชมเรือนแพและชุมชนริมน้ำแล้ว ก็จะต้องขอความบางตอนจากโครงการค้นคว้าวิจัยเรื่องเรือนไทยเดิม ของผู้ช่วยศาสตราจารย์ฤทัย ใจจงรัก ให้รู้ถึงที่มาและสาเหตุแห่งการตั้งชุมชน ดังนี้

“สภาพของหมู่บ้านทั่วไปเกิดรวมตัวกันขึ้นโดยธรรมชาติตามสภาพภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นปัจจัยในการประกอบอาชีพเป็นส่วนใหญ่ คนไทยเรามีอาชีพเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ เช่น การทำไร่ ทำนา ทำสวน อาชีพเช่นนี้จำเป็นต้องอาศัยน้ำ เป็นองค์ประกอบสำคัญโดยตรง นอกจากจะใช้น้ำช่วยในการเพาะปลูกแล้ว ยังจำเป็นต้องใช้น้ำสำหรับกิน-อาบ และเป็นทางคมนาคม จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งด้วย การคมนาคมสมัยนั้นทางน้ำกับทางบก ซึ่งทางน้ำสะดวกและใช้กันมากกว่าทางบก ดังนั้นเพื่อความสะดวกดังกล่าวข้างต้น หมู่บ้านชนิดที่ ๑ จึงเกิดขึ้นริมน้ำลำคลอง เรียกว่า หมู่บ้านริมลำน้ำ (River unear village) เราจะได้ยินชื่อหมู่บ้านเหล่านี้ขึ้นต้นด้วยคำว่า “บาง” เช่น บางหญ้าแพรก, บางกอกน้อย, บางหัวเสือ, บางปลาหมอ, บางประกอก, บางปลาสร้อย เป็นต้น บาง ในที่นี้หมายถึง

หมู่บ้าน ร้านค้า ปลูกเรียงรายไปตามแม่น้ำลำคลองหรือใกล้ทะเล เมื่อมีหมู่บ้านเกิดขึ้นสิ่งจำเป็น
อย่างอื่น ๆ ก็เกิดตามได้แก่ ตลาดและวัด

ตลาดเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งกันและกัน เช่น ครอบครัวหนึ่งมีข้าวก็นำเอา
ไปแลกกับเสื้อผ้า อีกครอบครัวหนึ่งมีผัก-ปลา ก็นำไปแลกกับเกลือ ดังนั้นเป็นต้น ภายหลังจึงได้ใช้
เงินตราเป็นสื่อกลางแทน เหตุจำเป็นที่กล่าวมานี้ เป็นผลผลักดันให้เกิดร้านค้าริมแม่น้ำลำคลองขึ้น
หมู่บ้านริมน้ำที่เกิดขึ้นมีลักษณะवादติดต่อกันเป็นพีคไปตามลำคลองหรือแม่น้ำ ด้านหลังเป็นสวน
ถัดสวนออกไปเป็นทุ่งนาหรือไร่ การขยายตัวของหมู่บ้านขยายไปตามแนวลำน้ำทางยาว ฉะนั้น
หมู่บ้านแบบนี้จึงยากต่อการพัฒนาและการปกครอง ศูนย์กลางของหมู่บ้านทั่วไปได้แก่ วัด แต่วัด
มักจะเกิดขึ้นหลังจากชาวบ้านกินคืออยู่ดูแลนั่นเอง ถึงแม้ว่าวัดจะเกิดขึ้นภายหลัง แต่วัดก็มี
ความสำคัญต่อหมู่บ้านมาก เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านและมีอิทธิพล ที่จะเป็นตัวประสาน
ยึดเหนี่ยวให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้เป็นกลุ่มก้อน หมู่บ้านริมลำน้ำที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ถ้ามีปริมาณมาก
ขยายใหญ่รวมตัวกันเข้ามีขอบเขตกันก็จะกลายเป็นเมือง และเป็นเมืองที่มีลักษณะที่เรียกว่า “เมือง
ออกแดด” หมายถึง เมืองที่มีแม่น้ำหรือลำคลองขนาดใหญ่ผ่ากลาง เช่น เมืองสุพรรณบุรี...”^{๔๖} ส่วน
อำเภอเมืองจะเชิงเทราในอดีตก็มีลักษณะการรวมตัวของชุมชนดังเหตุผลที่ยกมานี้ จากคำบอกเล่า
ของผู้สูงอายุได้เล่าว่า แต่ก่อนบริเวณริมแม่น้ำแถบตำบลบ้านใหม่เรียงรายละไปตลอดจนถึงบริเวณ
ริมฝั่งแม่น้ำวัดแหลมถ่าง คราคร้าด้วยเรือพาย เรือแพ แลเรือล่องสินค้า อาทิเช่น เรือแจวมีประทุน
 ฯลฯ ด้วยเหตุผลดังที่ได้เกริ่นไว้ข้างต้นว่าเป็นเพราะอดีต เส้นทางคมนาคมทางบกยังไม่
สะดวกสบายดังทางน้ำ ตัวอย่างที่พอเห็นได้ก็คือจากประวัติการเสด็จประพาสของพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ จึงก่อให้เกิดสภาพเป็นชุมชนริมฝั่งแม่น้ำขึ้น และจะเชิงเทราในสภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบัน
เรือนแพ บ้านหรือร้านค้าริมน้ำกับเป็นเพียงเงาสสะท้อนหรือภาพหลอนของอดีตเท่านั้น เนื่องจาก
นับวันจะกลายสภาพไปเป็นสิ่งที่หาดูได้ยากสำหรับคนรุ่นต่อไป และบางหลังก็ต่อเสาเสริมฐาน
แปรรสภาพจากเรือนแพกลายเป็นบ้านริมน้ำก็มี ส่วนที่ยังลอยตัวบนผิวน้ำก็กำลังจะเสื่อมสลาย
กระจายอยู่ให้เห็นจนนับได้ไม่กี่หลัง ดังนั้นเมื่อเอ่ยถึงเมืองจะเชิงเทรา ก็อดไม่ได้ที่จะกล่าวถึง
“เรือนแพและชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ” หนึ่งในจำนวนไม่กี่จังหวัดในประเทศไทย เช่น ออยุธยา
พิษณุโลก ราชบุรี ฯ ที่ยังมีสภาพชุมชนในอดีตหลงเหลือให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน

^{๔๖} ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ใจจงรัก, โครงการค้นคว้าวิจัยเรื่อง เรือนไทยเดิม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
จัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๑๘ หน้า ๑๑-๑๓.

ประมวณภาพสิ่งที่น่าสนใจ

เรือนแพบริเวณวัดแหลมใต้ ปี ๒๕๒๕

เรือนแพร้านอาหารบริเวณวัดแหลมใต้ ปี ๒๕๒๖

ชุมชนริมแม่น้ำบางปะกง ปี ๒๕๒๖

ชุมชนวรรณยิง

ชุมชนบ้านใหม่

มรุตรเรือนแพ เมื่อ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๒๕

มรุตรเรือนแพ เมื่อ ๕ พฤศจิกายน ๒๕๔๖

๑๓. ประวัติการสร้างทางรถไฟสายตะวันออก (เดิม)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงปรับปรุงสภาพการคมนาคมภายในประเทศ ด้วยวัตถุประสงค์ใหญ่ ๆ พอที่จะสรุปได้ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อความสะดวกในการกระชับการปกครองภายในประเทศ
๒. เพื่อส่งเสริมทางด้านเศรษฐกิจ
๓. เพื่อความสะดวกในการคมนาคม

ดังนั้น การคมนาคมทางตะวันออกระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองตามชายฝั่งทะเล อ่าวไทย หรือระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทรา และปราจีนบุรี เป็นเส้นทางที่มีความสำคัญทั้งในแง่ยุทธศาสตร์ และการค้ามาตั้งแต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลสมัยต่อ ๆ มาได้ส่งเสริมโดยการขุดคลอง เพื่ออำนวยความสะดวกในการคมนาคมแถบนั้น ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการพัฒนาทางการรถไฟแล้ว มีผู้สนใจขอสัมปทานสายนี้มาก เพราะเป็นเส้นทางระยะสั้นที่มีผู้คนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่มาก อีกทั้งยังเป็นชุมทางทางการค้าที่มาจากเขมร และบางส่วนจากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย ดังนั้นภายหลังจากทางรถไฟสายสมุทรปราการ ซึ่งเป็นกิจการคมนาคมขนส่งทางบกของเอกชนเปิดเดินรถและประสบความสำเร็จแล้วมีผู้สนใจขอสัมปทานสร้างทางรถไฟต่อไปยังตะวันออกนี้มากขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๓๙๕ มีผู้ขอสัมปทานสร้างทางรถไฟไปทางตะวันออกถึง ๓ ราย คือ

๑. พระยามหาโยธา และพระนิเทศสิทธิ์ ขอสัมปทานเส้นทางตั้งแต่กรุงเทพฯ บริเวณปากคลองพระโขนง ถึงเมืองฉะเชิงเทรา ต่อไปยังพนมสารคามและสนามชัยเขต โดยยื่นหนังสือขอวันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๔๓๕

๒. พระยาชลยุทธโยธิน ขอสัมปทานเส้นทางตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปแหลมแท่น โดยยื่นหนังสือขอวันที่ ๑๑ กันยายน ๒๔๓๕

๓. พระยารำเมือง, หลวงดำรงดิฐการ และนายเบนเนต ขอสัมปทานเส้นทางตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา โดยยื่นหนังสือขอวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๔๓๕

แต่ขณะนั้นรัฐบาลยังไม่สนใจที่จะพัฒนาทางรถไฟทางด้านตะวันออก ทั้งนี้ เนื่องจากว่า รัฐบาลต้องพ่วงกับการสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมา และอีกประการหนึ่ง การคมนาคมทางตะวันออก ก็มีคลองไปมาสะดวกพอควร ภายหลังจากที่รัฐบาลสร้างทางสายนครราชสีมาแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ รัฐบาลได้เริ่มโครงการสำรวจเส้นทางทางตะวันออก เพื่อเป็นข้อมูลว่ารัฐบาลควรจะสร้างเอง หรืออนุมัติสัมปทานแก่เอกชนต่อไป ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ เจ้ากรมรถไฟจึงเดินทางเพื่อสำรวจตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงศรีราชา และเสนอรายงานต่อรัฐบาลว่าควรสร้างทางรถไฟสายนี้ ๔ ระยะ คือ กรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา, ฉะเชิงเทรา ถึงพนัสนิคม, พนัสนิคมถึง ชลบุรี และชลบุรี ถึงบางพระ รวมเป็นระยะทาง ๑๓๗ กิโลเมตร ประมาณเงินค่าก่อสร้าง ๘,๐๐๐,๐๐๐ บาท ถ้าจะต่อไปถึงศรีราชาเป็นทางอีก ๕ กิโลเมตร แต่ต้องใช้งบประมาณค่าก่อสร้างมาก เพราะสภาพภูมิประเทศเป็นภูเขา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการ ให้สร้างทางรถไฟสายเพียงบางพระเท่านั้น

แต่แล้วทางรถไฟสายตะวันออกจากกรุงเทพฯ ๑ ถึงบางพระ ซึ่งกำหนดจะสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ต้องล้มเลิก ด้วยเหตุที่ว่ารัฐบาลจำเป็นต้องสร้างทางสายเหนือ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ทางรถไฟสายตะวันออกได้รับการกระตุ้นเตือนจากข้าราชการไทย โดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้มีหนังสือทูลเกล้าฯ ขอให้รัฐบาลสร้างทางรถไฟสายตะวันออก ด้วยเงินพระคลังข้างที่ ถ้าไม่ทรงโปรดให้พระคลังข้างที่สร้างเสร็จแล้ว เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ขอสัมปทานสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ๑ ถึงศรีราชา รัฐบาลได้นำเรื่องเข้าสู่ที่ประชุมเสนาบดีเพื่อพิจารณา เสนาบดีสภามีมติว่ารัฐบาลควรจะสร้างทางนี้เอง

ดังนั้นในเดือนพฤศจิกายน ๒๔๔๘ กรมการรถไฟจึงได้เริ่มสร้างทางรถไฟสายตะวันออกตั้งแต่กรุงเทพฯ โดยแยกจากทางรถไฟสายนครราชสีมาที่สะพานยมราช มาตามคลองบางกะปิ คลองประเวศบุรีรมย์ และแม่น้ำบางปะกง จนถึงเมืองฉะเชิงเทรา ระยะทางยาว ๖๓.๔ กิโลเมตร ด้วยรางขนาดกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร และเปิดเดินรถได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ การสร้างทางสายตะวันออกต้องยุติเพียงแค่เมืองฉะเชิงเทรา ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลมีภาระกิจที่จะต้องพัฒนาทางรถไฟ

สายอื่น ๆ ที่มีความสำคัญกว่า คือสร้างทางรถไฟสายเหนือ เพราะเกิดกบฏเงี้ยวที่เมืองแพร่ขึ้น ทำให้รัฐบาลต้องสร้างทางสายเหนือเพื่อกระชับการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ^{๔๗}

สถานีรถไฟยะเซียงเทรา เมื่อปี ๒๕๒๖

^{๔๗} เกื้อกูล ชื่นยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารนิเทศการศึกษานับที่ ๑๕๔ หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครูเจริญวิทยการพิมพ์ บางลำพู กรุงเทพฯ, ๒๕๒๐.

พิธีเปิดทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – ฉะเชิงเทรา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – ฉะเชิงเทรา ที่เริ่มสร้างในเดือนพฤศจิกายน ๒๔๔๘ และเสร็จเมื่อราวปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๙ นั้น ได้เปิดเดินรถในวันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งขณะนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เป็นสมุหเทศาภิบาล เป็นผู้กล่าวต้อนรับ และได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบ ดังมีข้อความต่อไปนี้

“ดูกรประชาชนทั้งหลาย เราได้ฟังคำแสดงความจงรักภักดีและอำนวยพรของเจ้าทั้งหลาย ซึ่งเทศาภิบาล(กรมขุนมรุพงษ์) ได้รับฉันทานุมัติกล่าวแทนในเวลานี้ด้วยคำไพเราะเป็นที่พึงใจ

จริงอยู่เป็นที่น่าเสียดายมาก ซึ่งเราหาโอกาสที่จะมาเยี่ยมในมณฑลนี้ไม่ได้บ่อย ๆ เช่นมณฑลอื่น เหตุข้อข้องด้วยทางไปมาไม่ใคร่เป็นที่สะดวกเหมาะแก่ฤดูกาล แต่ถึงเวลาที่เราได้มาเที่ยวในมณฑลนี้ล่วงมาช้านานถึง ๓๐ ปีเศษ แต่ความบริบูรณ์ของภูมิประเทศที่เราได้เห็นนั้นติดตามใจอยู่เสมอมิได้ลืมหาย จึงเป็นเหตุให้มีความคิดว่า ประโยชน์อย่างอุดมที่เกิดขึ้นในมณฑลนี้จะสำเร็จเป็นผลแก่ประชาชนราษฎรทั้งปวงยิ่งขึ้น ด้วยมีทางไปมาแต่ที่นี้ถึงพระนครโดยสะดวก ความเห็นอันนี้มีใช่เป็นความเห็นใหม่เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่รัชกาลก่อน ๆ ได้ทรงเห็นประโยชน์อันนี้ จึงได้มีการขุดคลองให้เรือไปมาสะดวกขึ้น ในรัชกาลที่ ๓ จนถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ แต่ยังมีช่องที่จะเป็นการสะดวกดีกว่านั้น โดยทางรถไฟอันได้สร้างขึ้นและเป็นอันสำเร็จลงในวันนี้

เรามีความยินดีที่จะได้ทำการอันเป็นที่มั่นใจว่าจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินและอาณาประชาราษฎรทั้งปวง คือ เปิดทางรถไฟในเวลาวันนี้อยู่แล้ว แต่ยังเพิ่มพูนความยินดีพอใจมากขึ้นที่ได้มาพบเห็นอาณาประชาราษฎรทั้งปวงอันมีใจจงรักภักดี ตั้งหน้าคอยรับรองด้วยความพอใจที่จะได้พบปะตัวเรา ทั้งได้เห็นการปกครองซึ่งได้จัดไว้เป็นการสำเร็จประโยชน์คืออย่างยิ่งสมดังความปรารถนา ถึงว่าไม่ได้เคยมีความสงสัยเลยว่าเทศาภิบาลผู้นี้ ซึ่งนับว่าเป็นผู้จัดการสำเร็จได้จริงมาในมณฑลหนึ่งแล้ว จะมาจัดการในมณฑลนี้ไม่สำเร็จแต่สักขณะหนึ่งก็ดี แต่เมื่อมาเห็นความจริงอันปรากฏแก่ตา ประกอบกับการที่ได้ฟัง ก็มี ความพอใจยิ่งขึ้น

เมื่อโอกาสซึ่งประชาชนเมืองนี้จะได้ไปมาติดต่อกับพระมหานคร มีทางที่จะบรรทุกสิ่งอันเป็นผลเกิดขึ้นด้วยน้ำแรงไปยังตลาดโดยสะดวกดังนี้แล้วเราจึงขอเตือนประชาชนทั้งหลายให้อุตสาหะตั้งหน้าทำมาหากินให้ทวียิ่งขึ้น จะได้มีทรัพย์สินสมบัติเพิ่มพูนมั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน และขออำนวยพรไว้ให้ราษฎรทั้งหลายทำมาหากินโดยสะดวกดี มีผลเพิ่มพูนยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญสุขสมบัติทั้งปวงทุกประการเทอญ...” ๔๘

^{๔๘} กิจจา วัฒนสินธุ์ ประวัติดังเมืองฉะเชิงเทรา อนุสรณ์นายกกิจจา วัฒนสินธุ์ ๑๗ มีนาคม ๒๕๒๓ โรงพิมพ์ไทยอักษร กรุงเทพฯ ๒๕๒๓, หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

สถานีรถไฟพะเชิงเทรา ปี ๒๕๔๗

๒. เหตุการณ์ที่น่าสนใจ

เหตุการณ์ที่น่าสนใจในอำเภอเมืองฉะเชิงเทรานี้ เท่าที่ค้นหาหลักฐานและสืบทราบ ในขณะปัจจุบัน มีเพียงเหตุการณ์เดียวที่เกิดขึ้นในสมัยแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ ๓ นั่นคือเหตุการณ์ของพวกจีนตัวเหี้ยหรือที่เรียกกันว่า “อั้งยี่”

ก่อนที่จะทราบถึงเหตุการณ์ที่พวกอั้งยี่ก่อการจลาจลขึ้นในเมืองฉะเชิงเทรา ควรจะได้ทราบถึงมูลเหตุที่อั้งยี่เกิดขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เสียก่อน ซึ่งเรื่องอั้งยี่ที่เกิดขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๖ ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่อง “นิทานโบราณคดี” ละเอียดพิศดารแล้วจึงขอคัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

“อั้งยี่แรกมีขึ้นในเมืองไทยเมื่อรัชกาลที่ ๓ มูลเหตุที่จะเกิดอั้งยี่ขึ้นนั้น เนื่องมาแต่อังกฤษเอาฝิ่นอินเดียเข้าไปขายในเมืองจีนมากขึ้น พวกจีนตามเมืองชายทะเลพากันสูบฝิ่นติดแพร่หลาย จีนเข้ามาหากินในเมืองไทย ที่เป็นคนสูบฝิ่นก็เอาฝิ่นเข้ามาสูบแพร่หลายกว่าแต่ก่อนเลยเป็นปัจจัยให้มีไทยสูบฝิ่นมากขึ้น แม้จะถึงขั้นผู้ดีที่เป็นเจ้าและขุนนางพากันสูบฝิ่นติดก็มี ก็ในเมืองไทยมีกฎหมายห้ามมาแต่ก่อนแล้ว มิให้ใครสูบฝิ่นหรือซื้อฝิ่นขาย เมื่อปรากฏว่ามีคนสูบฝิ่นขึ้นแพร่หลายเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำรัสให้ตรวจจับฝิ่นตามกฎหมายอย่างกวัดข้น แต่พวกจีนและไทยที่สูบฝิ่นติดมีมาก ก็จำต้องลอบหาซื้อฝิ่นสูบ เป็นเหตุให้คนลอบขายฝิ่นขึ้นราคาขายได้กำไรงาม จึงมีพวกจีนคิดค้าฝิ่นด้วยตั้ง “อั้งยี่” วางสมัครพรรคพวกไว้ตามหัวเมืองชายทะเล ที่ไม่มีการตรวจตรา คอยรับฝิ่นจากเรือสำเภาที่มาจากเมืองจีน แล้วเอาไปลอมปนกับสินค้าอื่นส่งเข้ามายังกงสีใหญ่ ซึ่งตั้งขึ้นตามที่ลับในหัวเมืองใกล้ ๆ กรุงเทพฯ ลอบขายฝิ่นเป็นรายย่อยเข้ามายังพระนคร ข้าหลวงสืบรู้ออกไปจับ ถ้าช่องไหนมีพรรคพวกมาก ก็ต่อสู้จนถึงเกิดเหตุรบพุ่งกันหลายครั้ง มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เกิดอั้งยี่ที่ในแขวงจังหวัดนครชัยศรี และจังหวัดสมุทรสาคร แต่ปราบได้โดยไม่ต้องรบพุ่งครั้งหนึ่ง

ต่อเนื้มา ๒ ปีถึง พ.ศ. ๒๓๘๗ พวกอั้งยี่ตั้งช่องขายฝิ่นขึ้นที่ในป่าแสมริมชายทะเล ณ ตำบลแสมดำ ในระหว่างปากแม่น้ำบางปะกงกับแขวงจังหวัดสมุทรปราการ ต่อสู้เจ้าพนักงานจับฝิ่น ต้องให้กรมทหารปากน้ำไปปราบ ยิ่งพวกอั้งยี่ตายหลายคนและจับตัวหัวหน้าได้ อั้งยี่จึงสงบอีกครั้งหนึ่ง

ต่อมาอีก ๓ ปีถึง พ.ศ. ๒๓๙๐ พวกอั้งยี่ตั้งช่องขายฝิ่นขึ้นอีกที่ตำบลลาดกระดู่ แขวงเมืองสมุทรสาคร ครั้งนี้พวกอั้งยี่มีพรรคพวกมากกว่าแต่ก่อน พระยามหาเทพ (ปาน) ซึ่งเป็นหัวหน้าพนักงานจับฝิ่น ออกไปจับเอง ถูกพวกอั้งยี่ยิงตาย จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังคุมกำลังไปปราบ ฆ่าพวกอั้งยี่ตายประมาณ ๔๐๐ คน และจับตัวหัวหน้าได้ จึงสงบ

ปราบพวกอั้งยี่ที่ลัดกรุดได้ไม่ถึงเดือน พอเดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๕๑ พวกอั้งยี่ก็กำเริบขึ้นที่เมือง
ฉะเชิงเทรา คราวนี้ถึงเป็นกบฏ ฆ่าพระยาวิเศษฤๅชัย ผู้ว่าราชการจังหวัดตาย แล้วพวกอั้งยี่เข้ายึด
เอาป้อมเมืองฉะเชิงเทราไว้เป็นที่มั่น โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังส่งพลจากเมือง
สมุทรสาครไปปราบ พวกอั้งยี่ที่เมืองฉะเชิงเทราต่อสู้พ่ายแพ้ พวกจีนถูกฆ่าตายกว่า ๑,๐๐๐ คน
อั้งยี่ที่เมืองฉะเชิงเทราจึงสงบ ต่อมาอีก ๒ ปี ก็สิ้นรัชกาลที่ ๓ ^{๔๕}

สาเหตุที่เกิดกบฏอั้งยี่ในเมืองฉะเชิงเทรา

เรื่องมีว่า ในเมืองฉะเชิงเทรามีอั้งยี่อยู่ก๊กหนึ่ง ชื่อ ก๊กเส่งทง มียี่เสียนเป็นหัวหน้าและตัว
เสียนยี่ว่าเป็นผู้หญิงอยู่เมืองนครชัยศรีกับยี่เสียนมั่ง เหตุเกิดเนื่องจากศาลเจ้าทางหมู่บ้าน...มีงิ้ว พวก
จีนโรงหีบอ้อยพากันไปดูงิ้ว ข้ามสะพานคลองจุลโฉม ที่เชิงสะพานมีบ้านคนไทยและมีสุนัขไล่
กั๊ก พวกจีนจึงช่วยกันไล่สุนัข เจ้าของสุนัขโกรธจึงเอาเลื่อยไปเลื่อยเสาสะพานข้ามคลองไว้ พวก
จีนไม่รู้ ขากลับจากดูงิ้วข้ามสะพาน ๆ หักจึงรู้เข้า เลยเกิดเป็นปากเสียงกันถึงกับตีกัน พวกจีนตีคน
ไทยตายแล้วเลยเกิด ^{๔๖} เรื่องราวลูกหลานขึ้น

ส่วนหาเหตุเรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ (เล่ม ๒) ฉบับเจ้าพระยาทิพากร
วงศ์ มีว่า “ลัทธิราช ๑๒๑๐ (หรือ พ.ศ. ๒๓๕๑) ปีออกสัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๒๕ โปรดเกล้าฯ ให้
ตราออกไปถึงท่านเจ้าพระยาพระคลังใจความว่า อ้ายจีนเชียงทอง อ้ายจีนงู คนคิดกันเป็นหัวเหี้ย
(คำ “หัวเหี้ย” นี้มาเปลี่ยนเรียก “อั้งยี่” ในรัชกาลที่ ๕) ขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทรา เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน
๕ ขึ้น ๕ ค่ำ (หรือวันที่ ๘ เมษายน) อ้ายจีนงู อ้ายจีนเชียงทอง อ้ายจีนลัก เลี้ยงโต๊ะกัน วันอาทิตย์
เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ(หรือวันที่ ๙ เมษายน) พวกหัวเหี้ยเข้าตีโรงหีบหลงจูเล้าฮี้ แล้วฆ่าจีนฮ่อ พี่ชาย
หลงจูเล้าฮี้ ซึ่งเป็นขุนกำจัดจีนหาญตาย ๑ คน พระยาวิเศษฤๅชัยออกไปรบหัวเหี้ย ๆ ฆ่าพระยา
วิเศษฤๅชัยตายในที่รบ (ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังไม่มีโปลิสหรือตำรวจเป็นพนักงานสำหรับตรวจ
หรือจับผู้ร้าย เจ้าเมืองต้องทำการปราบปรามด้วยกำลังปัญญาของตัวเอง ถ้าพลาดท่าเสียที เจ้าเมือง
อาจต้องถึงแก่ชีวิต การที่เจ้าเมืองฉะเชิงเทรา ต้องถูกจีนหัวเหี้ยฆ่าตายในที่รบย่อมเป็นตัวอย่างอันดี
สำหรับเรื่องนี้ ต่อมาเมื่อมีการปกครองระบอบเทศาภิบาลแล้ว จึงได้มีการกรมการอำเภอและตำรวจ
ประจำอยู่ที่ต่าง ๆ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน) วันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ จีนหัวเหี้ยตีเมือง
ฉะเชิงเทราได้ เข้าตั้งอยู่กำแพงเมือง (ความตอนนี้อาจข้อมูลที่ได้เป็นคำบอกเล่าของญาติผู้ใหญ่ของ
คุณกิจจา วัฒนสินธุ์ ได้กล่าวถึงว่า เจ้าเมืองขณะนั้นเดิมชื่อว่า บัว ถูกจีนหัวเหี้ยจับฆ่าเอาดับผัดกิน
แล้วก็ขึ้นครองเมืองฉะเชิงเทรา หัวหน้จีนหัวเหี้ยได้พูดเป็นภาษาจีน ๒-๓ คำ ทำให้พวกจีนด้วยกัน
ไม่พอใจมา คำพูดที่แปลเป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้ “ไม่นึกเลยที่เราอาญู จะได้มาครองเมืองเป็น

^{๔๕} ค. อดายกุล, นาเที่ยวจังหวัดฉะเชิงเทรา โรงพิมพ์ข่าวพานิชย์ เชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ ฝั่งพระนคร ๒๔๕๖, หน้า ๗-๘.

^{๔๖} เป็นข้อมูลจากการบอกเล่า และเขียนบันทึกขึ้นโดย นายกิจจา วัฒนสินธุ์

เจ้า ทางเมืองจันทบุรี” พูดแล้วก็หัวเราะลั่น นอกจากนั้นยังจะเอาภริยาของเจ้าเมืองมาทำกริยา
อีก พอตกคำกริยาเจ้าเมืองจึงเอาแพรเพราะคำมาคลุมตัว ทำเป็นสุนัขคำหนีไป) พระยามหาเทพซึ่ง
ถูกปิ่นกลับมาอยู่ได้ ๓ วัน ถึงอนิจกรรม จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้หาท่านพระยาพระคลังยก
ไพร่พลกลับออกไปเมืองฉะเชิงเทราโดยเร็วท่านเจ้าพระยาพระคลังเห็นว่า อ้ายพวกจีนเมืองนครชัย
ศรีก็ยังไม่เรียบร้อย จึงให้มีนราชามาตย์คุมคนในกองพระยามหาเทพ ไปตั้งอยู่ท่ากระบือแขวง
เมืองสาครบุรี เมืองนครชัยศรีต่อกัน เจ้าพระยาพระคลังให้ยกไปเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อ ณ วัน
พฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ (วันที่ ๑๓ เมษายน) ไปทางคลองหัวสำโรง เสด็จให้พระอินทร
อาสาคุมลาวเมืองพนัสนิคมไปทางบก (เหตุการณ์ตอนต่อจากนี้ ข้อมูลจากคำบอกเล่าซึ่งนายกิจจา
ได้บันทึกไว้ คือ เจ้าพระยาพระคลังได้ยกไปปราบทางเรือ เรือรบจอดอยู่วัด โสธรหรือวัดโรงทหาร
(ข.พัน ๒ ปัจจุบัน)

เจ้าพระยาบดินทรเดชาช่วยพระยาพระคลังปราบจีนตัวเหี้ย

จากพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ กล่าวถึงตอนโปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระคลังยกไพร่พลจากเมือง
สมุทรสาครไปปราบกบฏที่ฉะเชิงเทรา และจากปากคำบอกเล่าว่า เจ้าพระยาพระคลังได้ยกไปปราบ
ทางเรือ และจอดเรืออยู่แถวโรงทหาร (ข.พัน ๒) หรือแถววัดโสธรในปัจจุบัน ท่านได้ออกคำสั่งว่า
ถ้าเป็นพวกจีนแล้วให้ฆ่าให้หมดไม่เลือกหญิงชาย เด็ก ผู้ใหญ่ ให้จับฆ่าให้หมด คำสั่งนี้ทำให้พวก
จีนที่ไม่รู้เรื่องพลอยรับบาปต้องล้มตายไปตาม ๆ กัน

ขณะเดียวกันนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกทัพกลับจากเมืองเขมร “มาถึงเมืองฉะเชิงเทรา
เมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ทันท้พเจ้าพระยาพระคลังซึ่งยกขึ้นไปปราบพวกจีนตัวเหี้ยที่เมือง
ฉะเชิงเทรา ซึ่งพักกองทัพอยู่เหนือเมือง (การที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกทัพกลับจากเมืองเขมรมา
ทันท้พเจ้าพระยาพระคลังพอดีนั้น เข้าใจว่าพระยาพระคลังจะต้องขอร้องให้ช่วย เพราะทางเดินทัพ
ไม่ต้องผ่านเมืองฉะเชิงเทรา เนื่องจากท่านรักใคร่กัน ทั้งเป็นราชการแผ่นดิน) เจ้าพระยาพระคลัง
ยกขึ้นไปทางเรือ ให้มีนราชาคุมเข้าตีพวกตัวเหี้ยอยู่ที่นอกกำแพงเมืองซึ่งตั้งอยู่ตามโรงหีบ พระ
อินทอาสาคุมลาวเมืองพนัสนิคมยกมาทางบก (จากบันทึกคำบอกเล่า ๆ ว่า พวกจีนที่หนีไปทางพนัส
นิคมถูกฆ่าตายเกือบหมด เหลือแต่พวกผู้หญิงก็จับเอาไปแลกน้ำตาล แลกเกลือที่ชลบุรี บ้างก็ถูกขาย
ลงเป็นทาส คำตัวคนหนึ่งอย่างสูง ๓ คำถึง พวกลาวทางพนัสนิคมมาก คือ พวกผู้ชายที่ยังไม่ถูกฆ่า
ก็จับเอาหาวมาร้อยที่เอ็นร้อยหวาย แล้วพาจูงไปเข้าดับ คือ แล้วเอาดาบฟันคอไปตามดับว่าใครจะ
ฟันคอคนขาดได้มากกว่ากัน)

พวกจีนตัวเหี้ยที่หลบหลีกอยู่ในโรงหีบไม่เห็นตัว พระอินทอาสาให้เอาไฟจุดเผาโรงเสีย
หลายโรง พวกจีนทนอยู่ไม่ได้ก็ออกมาสู้รบกับลาวจนจีนแตกหนีไป จีนเชียงทองเห็นว่าจะสู้มิได้ ก็
ให้ท่านผู้หญิงหุ่น ภรรยาพระยาศรีราชากร มากราบเรียนท่านเจ้าพระยาพระคลังว่า จีนเชียงทอง
หาได้รู้เห็นเป็นตัวเหี้ยด้วยไม่ จินบูและพวกตัวเหี้ยทั้งปวงยกย่องให้เป็นเจ้านาย ครั้นไม่ยอมก็จะฆ่า

เสีย กลัวตายก็ต้องยอม บัดนี้จีนเซียงทองจะจับตัวจีนบู๊มาลู่แก่โทษ เจ้าพระยาพระคลังก็รับยอมให้เกลี้ยกล่อม จีนเซียงทองคุมสมัครพรรคพวกไปจับจีนบู๊ที่ในกำแพงเมือง เอามาส่งท่านเจ้าพระยาพระคลัง ๆ จึงให้เจ้าหมื่นไวยวรรณาคุมตัวจีนบู๊ จีนเซียงทอง จีนขุนพัฒน์ (ลัก) จีนหลงจู๊ หลงจู๊ หลงจู๊ตัด เข้ากรุงเทพมหานคร

ฝ่ายพวกตัวเหี้ยหานายใหญ่มิได้ก็ระส่ำระสาย ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ก็ถึงเมืองหนีเอาตัวรอด กองทัพไทยจับได้ตัวจีนห้วยเสี้ยวตัวเหี้ย เอี้ยงยี่เหี้ย เน่าซาเหี้ย โปยี่เหี้ย เสงซาเหี้ย ดุ่ยเหี้ย จีนเกา จีนก๊อเจาเอย จีนโผ หลงจู๊อะ จีนก๊อ เจ้าแก้วสวนอ้อยก็ถูกนายทัพนายกองไทยฆ่าตายเสียมาก พวกชาวบ้านซึ่งหลบหนีอยู่ในป่ารู้ว่า พวกจีนตัวเหี้ยแตกแล้ว ก็พากันออกมาพบเจ็กจีนที่ใดก็ฆ่าเสียสิ้น ไม่รู้ว่าจะจะเป็นจีนตัวเหี้ยหรือมิใช่ตัวเหี้ย

ครั้งนั้นพวกจีนไม่มีที่พึ่ง หาผู้ใดจะช่วยธุระมิได้ ก็พากันผูกคอตายเสียเป็นอันมาก ที่ไม่ฆ่าตัวตายก็โดนผม เอาผ้าเหลืองห่มโพธิ์ห่มพระพุทธรูปเอามาบ่มห่ม (คนจีนในสมัยนั้นไว้หางเปียทุกคน ทำให้รู้ได้ง่ายว่าคนจีนหรือคนไทย) ด้วยธรรมเนียมจีนโทษผิดถึงตายแล้ว ถ้าโดนผมบวชเสียได้ก่อนแล้ว ก็ไม่มีโทษถึงเป็นข้าศึกกันไม่ทำอันตราย ธรรมเนียมไทยไม่ถือดังนั้นก็ฆ่าฟันเสียสิ้น พวกจีนหนีเดินบกมาถึงเมืองชลบุรี ลาวเมืองพนัสนิคมอยู่ต้นทาง ก็สกัดฆ่าพวกจีนอยู่ที่นั่น ศพกองอยู่แห่งละ ๕ ถึง ๓๐ คน เรี่ยรายอยู่ที่ทุ่งนาปรกเป็นอันมาก ฆ่าแล้วก็ถอดเอาเสื้อกางเกงตัดเอาได้ (ที่ใส่เงิน) ผ่าท้องค้นเอาเงินในไส้พุง บางคนก็ได้บ้าง เกิดเป็นผลประโยชน์ขึ้นเป็นพิเศษ ที่รอดหนีมาถึงเมืองชลบุรีได้ พระยาชลบุรีก็ให้จับฆ่าเสีย พวกจีนตายครั้งนั้นหลายพัน ศพลอยในลำน้ำเมืองจะเชิงเทราติดเนื่องกันไปทุกคั้งน้ำ จะนับประมาณมิได้ (จากบันทึกบอกเล่าว่า ส่วนพวกที่หนีไปทางฝั่งกรุงเทพฯ คนไทยไม่ทำอันตราย และได้ช่วยให้หนีหลุดไปได้ คำสั่งทางกรุงเทพฯ กว่าจะมาถึงและห้ามไม่ให้ฆ่ากัน ก็ปรากฏว่าผู้คนได้ล้มตายไปมากต่อมาก)

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังเสร็จราชการแล้ว จึงพร้อมกันยกทัพกลับกรุงเทพมหานคร เมื่อวันเดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ ตั้งกองชำระเอาแต่ที่เป็นตัวนายไปประหารชีวิตเสีย นอกนั้นเป็นแต่คนปลายเหตุเข้าน้ำสับก็ให้สักแก้วเป็นอักษรจีน อักษรไทยว่า พวกตัวเหี้ย ปล่อยไป มีคำกล่าวชาวเมืองพูดกันว่า เจ้าพระยาพระคลัง เดือน ๔ เล่นตรุษเมืองนครชัยศรี เดือน ๕ เล่นสงกรานต์เมืองจะเชิงเทรา.....”^{๕๑}

^{๕๑} ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ อนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๑ กรุงเทพมหานคร พิมพ์ กรุงเทพฯ, หน้า ๑๕๗-๑๕๘.

หมายเหตุ ความในวงเล็บที่แทรกอธิบายนั้น เป็นข้อมูลบันทึกจากคำบอกเล่าโดยนายกิจจา วัฒนสินธุ์ จากหนังสืออนุสรณ์ในกิจจา วัฒนสินธุ์ ๑๗ มีนาคม ๒๕๒๓ พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์อักษรไทย กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๓, หน้า ๑๘๑ - ๑๘๒.

๓. บุคคลที่น่าสนใจ

บุคคลสำคัญท่านหนึ่งซึ่งถือกำเนิด ณ บ้านโสรธ อำเภอมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการสอนภาษาไทย จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร ภูบาลปรีชามาตย์ บรมนาถบดินทร์ ปรียะพาหะ นับได้ว่าเป็นเกียรติประวัติที่สำคัญยิ่งของจังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งควรจะได้รับยกย่องกล่าวถึงไว้ในเรื่องสิ่งที่น่าสนใจและน่าสนใจ ในอำเภอมืองฉะเชิงเทรานี้ด้วยบุคคลที่น่าสนใจท่านนี้คือ

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

ท่านถือกำเนิด ณ บ้านในคลองโสรธ แขวงเมืองฉะเชิงเทราเมื่อวันศุกร์ที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ.๒๓๖๕ ตรงกับวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๘๘๔ ปีดาชือ ทองดีมารดาชื่อ บัว ท่านเป็นบุตรคนที่ ๖

เมื่อท่านอายุได้ ๖ ปี ๗ ปีนั้น ท่านได้เล่าเรียนหนังสือไทยกับหลวงบันเทาทุขรัยราษฎร์ (ไทย) กรมการเมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป็นพี่ชายใหญ่ของท่าน เมื่อครั้งที่หลวงบันเทาทุขรัยราษฎร์ยังบวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดโสรธ

ครั้นเมื่อท่านอายุได้ ๑๓ ปี พี่ชายใหญ่ของท่านจึงได้พากันเข้ามาพักอยู่กับท่านสามเณร (ทัด) ซึ่งเป็นน้องชายของท่านที่ได้เข้ามาบวชอยู่ที่วัดสระเกศวรวิหาร ท่านสามเณรทัดได้ชักนำให้ท่านเล่าเรียนวิชาหนังสือไทยกับท่านกรรมวาจาจีน เรียนหนังสือขอมกับท่านพระครูวิหารกิจจานุการ (กรรมวาจาจีน) แล้วได้เรียนสารสงเคราะห์ ในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เรียนมงคลทีปนี ในสำนักพระอุปัชฌายารักษ์สุข เรียนมูลกัจจายน์ในสำนักสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (สน) เรียนกังขาวิตกระณีในสำนักพระอาจารย์เกิด วัดแหลม เรียนมawangศ์ในสำนักพระครูด้วง และได้เล่าเรียนพระคัมภีร์อื่น ๆ ในสำนักพระครูปาน พระใบฎีกาแก้ว พระอาจารย์คง พระอาจารย์ด้วง ฝ่ายอาจารย์คฤหัสถ์นั้นท่านได้ร่ำเรียนวิภัติกะกาคณฐาภรณ์สัตตสาร วัชรสารในสำนักท่านอาจารย์แสง เรียนวุฒโตไทยในสำนักหม่อมเจ้าอ้น บ้านถนนโรงครก เสาะหาอาจารย์ศึกษาวิชาหนังสือขอม หนังสือไทยในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ ดังนี้มาตั้งแต่อายุท่านได้ ๑๔ ปี แล้วท่านจึงได้เข้าบวชเป็นสามเณรอีก ๘ ปี รวมเวลาที่ท่านได้เล่าเรียนอยู่ถึง ๑๑ ปี

ครั้นพออายุได้ ๒๑ ปีครบบวช จึงได้เข้าอุปสมบทเป็นภิกษุอยู่ในวัดสระเกศวรวิหารได้ศึกษาปริยัติธรรมเรียนคำภีร์วิสุทธิมรรคกับพระวิเชียรปรีชา (กลั่น) เจ้ากรมราชบัณฑิตย ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาได้ ๓ พรรษาจึงได้เข้าแปลปริยัติธรรมในที่ประชุมพระราชาคณะที่วัดราชบูรณะ กรมไกรยรวิชัยเป็นผู้กำกับเป็นครั้งที่ ๑ ได้เป็นเปรียญเอก ๕ ประโยค มีนิตยภัตร เดือนละ ๘ บาท

ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ทรงโสมมณัสนิเป็นที่ยิ่งด้วยเดิมที่วัดสระเกศฯ ในสมัยนั้นขาดเปรียญมาหลายสิบปีแล้ว ครั้งนี้ท่านมาเป็นเปรียญขึ้นในวัดสระเกศฯ ทรงเฉลิมพระราชศรัทธาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดใหม่ รื้อกุฏิเก่าผาจากฝาไม้ไผ่ออก แล้วก่อสร้างกุฏิคึกใหม่ให้เป็นทีเสนาสนะอันงดงาม และก่ออุณาทองในปีนั้นด้วย

ต่อมาท่านได้มีความอุตสาหะไปเที่ยวเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้เป็นสาธุศิษย์ฝ่ายอันเตวาสิก แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระธรรมการบดี (ศุก) เมื่อยังบวชเป็นพระญาณรักจิตนั้น เอาเป็นภาระธุระสั่งสอนต่อมา นอกจากนี้แล้วท่านยังได้เล่าเรียนในสำนักพระอาจารย์อื่น ๆ ต่อมาอีก ๓ พรรษา รวมเป็น ๖ พรรษา จึงได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมในที่ประชุมพระราชาคณะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชและได้ทรงกำกับแปลพระปริยัติธรรม กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุทนต์ดิยวงษ์ ที่วัดเชตุพลวิมลมังคลารามอีกครั้งหนึ่ง ได้ขึ้นอีก ๒ ประโยค รวมเป็น ๘ ประโยค ครั้งภายหลังท่านได้ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักอาจารย์ต่าง ๆ อีก ๓ พรรษา รวมที่ท่านได้ดำรงสมณเพศอยู่ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๙ พรรษา

พอสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ครั้นต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านก็ได้รับราชการสมณะศักดิ์ ถวายพระธรรมเทศนาเป็นที่ถูกพระอริยาศัยโดยมาก และทรงเมตตาได้รับเข้าในพวกสาธุศิษย์ข้าหลวงเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาท่านขึ้นเป็นพระประสิทธิสุตคุณที่พระราชาคณะอยู่ในวัดสระเกศฯ พระราชทานตาลปัตรแฉกหักทองขวางเป็นเครื่องยศ มีนิตยภัตรราคาเดือนละ ๔ ตำลึง มีถานา ๓ องค์ คือประลัด ๑ สมุหะ ๑ ใบฎีกา ๑ เป็นเกียรติยศ ตั้งแต่วันขึ้น ๔ แรม ๘ ค่ำ ปีมะโรง จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๙๕ ท่านได้ดำรงสมณเพศอยู่ในราชการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๙ พรรษา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ พรรษา รวมเป็น ๑๑ พรรษา จึงเข้าไปถวายพระพรลาสิกขาบท ต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ทรงพระเมตตา มีพระราชประสงค์ที่จะให้ท่านดำรงสมณะศักดิ์ต่อไป จึงได้ทรงทักทานห้ามปรามไว้ มิใคร่จะโปรดให้สึก

ต่อมาภายหลังได้กราบทูลอ้อนวอนเป็นหลายครั้ง จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลาสิกขาบท เมื่อ ณ วันที่ ๒ เดือน ๒ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก ศักราช ๑๒๑๕ ครั้นเมื่อลาสิกขาบทออกจากวัดสระเกศแล้ว ได้ออกมาพักอาศัยอยู่ที่วังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ซึ่งท่านเป็นที่คุ้นเคยกันมาครั้งตั้งแต่ครั้งยังบวชเป็นภิกษุอยู่ ครั้นแล้ว ท่านเข้าพระยามหินทรศักดิ์ดำรงค์ แต่เมื่อท่านยังเป็นเจ้าหมื่นสรรพพิทักษ์หัวหมื่นมหาดเล็กอยู่นั้น ได้นำท่านเข้าไปถวายตัวทำราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในกรมมหาดเล็กเวรศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้สอยการหนังสือไทยแลหนังสือขอม

แล้วคล่องต้องตามพระราชอัธยาศัยทุกสิ่งทุกประการ จึงพระราชทานให้เบี้ยหวัดปีละ ๕ ตำลึง พระราชทานสมปักสายบัวเป็นเครื่องยศ

ท่านได้รับราชการในกรมมหาดเล็กมาได้ ๑ ปี จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ขุนประสิทธิ์อักษรศาสตร์ ผู้ช่วยกรมพระอาลักษณ์ ถือศักดินา ๘๐๐ และในเวลานั้นเจ้ากรมฯ อักษรพิมพการว่างอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ว่าที่เจ้ากรมฯ อักษรพิมพการ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕ ตำลึง และผ้าสมปักล่องจวนเป็นเครื่องยศ ท่านได้รับราชการเป็น ๒ ตำแหน่ง คือทั้งในกรมพระอาลักษณ์ และกรมอักษรพิมพการด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ทรงพระเมตตากรุณาโปรดปรานมาก ได้รับพระราชทานรางวัลหีบถม ๑ และเงินตราเสื้อผ้าอยู่เนื่อง ๆ มิได้ขาด

เมื่อจวนจะสิ้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าไปรักษาอุโบสถเมื่อเวลาทรงศีลที่หอพระสิหิงค์ โดยเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในท่าน มิได้ทรงรังเกียจสิ่งหนึ่งสิ่งใดเสมอกับศิษย์กับอาจารย์เหมือนกัน และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหัวกอ ครั้งนั้นก็ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย แล้วท่านได้รับราชการต่าง ๆ มาจนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความจงรักภักดีมิได้มีความผิดร้ายเป็นข้อสำคัญสิ่งใด ให้เป็นที่ขุนเคืองได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลย

ครั้นมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งยศเป็น ขุนสารประเสริฐ ปลัดทูลฉลองกรมพระอาลักษณ์ถือศักดินา ๑,๖๐๐ พระราชทานสมปักล่องจวนเป็นเครื่องยศ และพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๒ ชั่ง ได้รับราชการกำกับพนักงานกองตรวจคัดสอบทานหนังสือข้างที่เป็นเรื่องต่าง ๆ อยู่ในพระเจ้าราชวรวงษ์เธอกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ ที่พระที่นั่งราชฤดี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๐ บาท

ครั้งนั้นพระเจ้านครเชียงใหม่ได้นำช้างเผือกผู้ผ่านสำคัญมาถวายในคราวแรกเป็นช้างสำคัญที่ ๑ ในสมัยนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ขนานนามว่า “ พระเสวตวรวรรณ ” และให้แต่งตั้งสำหรับพราหมณ์กล่อมเมื่อเวลาสมโภช ท่านก็ได้รับเร่งแต่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้ทันพระราชประสงค์ โดยสำเร็จบริบูรณ์ เป็นความชอบในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานรางวัลเป็นเงินตราชั่ง ๕ ตำลึง แล้วภายหลังมีช้างสำคัญเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารอีกหลายช้างคือ พระมหารพีพรณคหพงษ์ พระเสวตรสวภาพรรณและช้างเผือกสำคัญอื่น ๆ อีกหลายช้าง ท่านก็ได้รับการฉลองพระเดชพระคุณในการขนานนามช้างและแต่งตั้งกล่อมเสมอทุกครั้ง และทุก ๆ ช้างมา ได้รับพระราชทานรางวัลตามสมควร

ครั้นเมื่อ ณ วัน ๔ เดือน ๑ แรม ๒ ค่ำ ปีมะแม ตรีกศ จุลศักราช ๑๒๓๓ ท่านได้คิดแบบสอนหนังสือไทย คือ มูลบทบรรพกิจ เล่ม ๑, วาหนะนิคินกร ๑ เล่ม ๑, อักษรประโยค ๑ เล่ม ๑,

สังโยคพิธาน เล่ม ๑ และพิศาลการัตน์ เล่ม ๑ ขึ้นทูลเกล้าถวาย ให้เอาต้นฉบับแบบหนังสือไทยทั้ง ๕ เรื่องนั้นลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง สำหรับจะได้จำหน่ายพระราชทานให้แก่ผู้เล่าเรียนต่อไป ฝ่ายความชอบที่เป็นผู้คิดแบบเรียนแบบสอนนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งยศขึ้นเป็นหลวงสารประเสริฐ ปลัดทูลฉลองกรมอาลักษณ์ ฯ ยังมีได้เคยมีตำแหน่งเป็นหลวงมาก่อนเลย แล้วพระราชทานสมปักเชิงปุมกับเสื้อแพรเขียวเป็นเครื่องยศ พระราชทานเบี้ยหวัดเงินปี ๑ ละ ๒ ชั่ง

ครั้นปีวอก จัตวาศก ๑๒๓๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาเป็นครูสอนหนังสือไทยในกรมมหาดเล็ก คือ สอนพวกนายทหารและมหาดเล็กชั้นเล็ก ๆ ซึ่งพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) เป็นต้นคิดจัดการตั้งโรงเรียนขึ้นในออฟฟิศทหารมหาดเล็ก ในพระบรมมหาราชวังเป็นครั้งแรก

ครั้นปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอาจารย์ใหญ่ สั่งสอนพระเจ้าน้องยาเธอพระเจ้าน้องนางเธอ ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่ และหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงทั่วไป โดยแบบหนังสือไทยซึ่งท่านได้คิดทูลเกล้าฯ ถวายไว้ทั้ง ๕ ฉบับนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน ๑ ละ ๖๐ บาท

ภายหลังท่านได้คิดแบบหนังสือไทยเพิ่มขึ้นอีกหลายฉบับ คือ ไวยพนธ์พิจารณา เล่ม ๑ อนันตะวิภาคย์ เล่ม ๑ เขมรากลมกล่อม เป็นแบบหนังสือขอม เล่ม ๑ นิติสารสาธก เล่ม ๑ ปกฤษณาพจนานต์ เล่ม ๑ และแบบโคลงฉันท์อีกหลายเรื่อง ในขณะนั้นได้ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นที่ ๔ ชื่อ ภัทราภรณ์ เป็นเกียรติยศในความชอบ เมื่อ ณ วัน ๕ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕

ครั้นต่อมาภายหลัง พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิก) เจ้ากรมอาลักษณ์ถึงแก่กรรมลงจึงโปรดเกล้าฯ ว่าจะทรงแต่งตั้งให้ท่านเป็นพระศรีภูริปริชาเสนาบดีศรีสารลักษณ์ เจ้ากรมอาลักษณ์ ถือศักดินา ๕,๐๐๐ ท่านจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอรับพระราชทานถือศักดินา ๓,๐๐๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท่านเป็นที่พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมอาลักษณ์ ถือศักดินาแต่ ๓,๐๐๐ ตามที่ได้กราบบังคมทูลนั้น แล้วพระราชทานโต๊ะถมกามเป็นเครื่องยศ และเบี้ยหวัดปีละ ๓ ชั่ง ตั้งแต่ ณ วันที่ ๖ เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๖

ครั้นเมื่อ ณ วันที่ ๗ เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท่านเป็นองคมนตรีที่ปรึกษาราชการ และในขณะนั้นขุนหลวงพระยาไกรย ซึ่งได้รับราชการดำรงตำแหน่งสกลเลขานุการในที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและที่ประชุมองคมนตรีนั้นถึงแก่กรรมลง ท่านก็ได้รับราชการตำแหน่งเลขานุการในสภาทั้ง ๒ นั้นสืบมาด้วย

เมื่อเดือน ๓ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาในการที่จะปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งรกร้างค้างมาหลายปีแล้วนั้นให้

เป็นอันสำเร็จบริบูรณ์ขึ้น จึงได้ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ เป็นอันมาก ทรงกะปันหน้าที่แยกกันเป็นด้าน ๆ ออกไป แล้วเขียนรูปภาพเป็นเรื่องราวเกียรติ ตามพระระเบียบรอบพระอุโบสถ แล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ข้าราชการที่เป็นจันทรวิธรับแต่งโคลงร่ายเกียรติมาจารึกเป็นห้อง ๆ ไป

ขณะนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นแม่กองตรวจโคลงที่ข้าราชการมาแต่ง ทูลถวายโดยรอบพระอารามนั้น แล้วท่านก็ได้รับแต่งทูลเกล้าฯ ถวายเป็นหน้าที่ ที่กะแบ่งให้ท่านก็มีหลายห้องเหมือนกัน

อนึ่ง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่พระราชวังเดิมสวนสุนันทา อุทยานนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท่านเป็นกรรมสัมปาทิกช่วยจัดการโรงเรียนนั้นด้วย แล้วภายหลังท่านได้แต่งหนังสือเป็นคำกลอนเล่ม ๑ ชื่อว่า ปกิรีณาพจนานต์ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นที่ถูกพระราชอัชฌาัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ ชื่อ นภภรณ์ อีกดวง ๑ เป็นเกียรติยศในความชอบ เมื่อ ณ วัน ๕ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะโรง ยังเป็นเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑

ครั้นเมื่อ ณ วัน ๒ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ การพระราชปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นอันสำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชวัดนั้นเสร็จแล้ว จึงได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานบำเหน็จรางวัลในความชอบต่าง ๆ แก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการที่ได้รับหน้าที่เป็นนายด้านทำการต่าง ๆ ในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น เพื่อเป็นที่ระลึก ส่วนในหน้าที่ของท่านซึ่งเป็นแม่กองตรวจโคลงแต่งโคลงนั้นก็มีความชอบในราชการ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น พระยาศรีสุนทรโวหาร ภูวนาปริชามาตย์ บรมนารถนิตยภักดี พิริพาหะ คงถือศักดินา ๓,๐๐๐ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโต๊ะทองกาทอง เป็นเครื่องยศ รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๔ ชั่ง ตั้งแต่ ณ วัน ๔ เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปีมะเมีย ยังเป็นตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓

ภายหลังท่านได้คิดแต่งแบบเรียนหนังสือไทยเป็นคำโคลงฉันทต่าง ๆ เป็นคำอธิบายชี้แจงถ้อยคำและตัวสะกดในแบบไวพจน์พิวิจารณ์เล่ม ๑ ให้ชื่อว่า ไวพจน์ประพันธ์ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายถูกต้องตามพระราชอัชฌาัย เป็นความชอบในราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญมาลา เข็มศิลปวิทยา เป็นผู้มีความรู้พิเศษในหนังสือไทยเป็นเกียรติยศ เมื่อ ณ วัน ๑ เดือน ๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก ๑๒๔๔

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกสอนหนังสือไทยที่โรงเรียนหลวงแล้วให้มาเป็นอาจารย์ถวายพระอักษร สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และ สมเด็จพระบรมโอรสา ธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกเธอเป็นอันมาก แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมสัมปาทิก (คือ ผู้ยังการงานให้ถึงพร้อม คือบุคคลที่ได้รับเลือกหรือตั้งเป็นคณะเพื่อประโยชน์ในทำนองเป็นผู้อำนวยการ เป็นการประจำด้ายกรรมการ

หรือสมาชิกผู้เป็นเจ้าของหน้าที่ จากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๓) สำหรับสอบไล่วิชาหนังสือไทยชั้นสูงในที่ประชุมเสมอทุก ๆ ปีไป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๒๐ บาท

อนึ่งท่านก็ได้รับพระราชทานตราตั้งเป็นกรรมสัมปาทิกในหอพระสมุดวชิรญาณ ในปีที่ ๕ ของหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ ณ วัน ๖ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗ ตลอดกำหนดและโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมสัมปาทิก ในการตีพิมพ์พระไตรปิฎก และได้รับราชการจรต่าง ๆ เป็นอันมาก

ครั้นถึงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๘ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ท่านเป็นคนรับราชการต่าง ๆ มานาน มีความชอบในราชการและมีอายุสูงแล้ว และเป็นพระอาจารย์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร และพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการเป็นอันมาก สมควรที่จะได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูล ชื่อ ทูตียะจุลจอมเกล้าฯ และพานหมากคนโททอง กระโถนทอง เป็นเครื่องยศ ให้สมกับความชอบในราชการ

การกุศลซึ่งท่านได้บำเพ็ญให้เห็นปรากฏเป็นถาวรไว้นั้น คือ ท่านได้แต่งหนังสือไว้ด้วยคติโลก คติธรรม ชื่อ มหาสุปัสสีชาดก เรื่อง ๑ ธรรมเทศ เรื่อง ๑ กับได้บริจาคทรัพย์สร้างสะพานและส้วมที่วัดชุมพลนิกายาราม ที่เกาะบางปะอิน และได้สร้างถนน สะพาน ตั้งแต่ประตูพุดธิบาศตลอดไปถึงวัดโสมมัสวิหาร

ครั้นเดือน ๑๐ ปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๒๕๓ ตรงกับวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๐ ท่านป่วยมีอาการไข้เส้นให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหมอลหลวงมารักษา และให้หมอลเชลยศักดิ์มารักษาด้วย แต่อาการของท่านหาคลายไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอมรสาครประสิทธิ์ศิลปมารักษา มีอาการให้เหนื่อยหอบเป็นกำลัง รับประทานอาหารไม่ใคร่ได้ ครั้นถึง ณ วัน ๖ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีเถาะ ตรีศก ๑๒๕๓ ตรงกับวันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ ท่านได้สั่งให้ น.ห.หลวงมหาสิทธิโวหาร ปลัดนั่งศาลกรมพระอาลักษณ์และผู้ช่วยราชการกรมไปรษณีย์ นำดอกไม้ธูปเทียนมาทูลเกล้าฯ ถวายในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบถวายบังคมลาเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ก็ถึงแก่อนิจกรรม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นที่ทรงพระเมตตาอาลัยในท่านว่า เป็นผู้มีความรู้ในวิชาหนังสือไทย หนังสือขอม และเป็นผู้ที่นิพนธ์คิดพระนามและชื่อต่าง ๆ โดยพิสดาร และรอบรู้ในวิชาการอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก และเป็นผู้มีสัจธรรมมั่นคง จงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีความอุตสาหะตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยความกตัญญูกตเวทีโดยแท้ มิได้มีความคิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้เป็นที่ยุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลย และได้รับราชการในตำแหน่งพระ

อาจารย์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารด้วย จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกฐ
โถมีเครื่องพร้อมให้เป็นเกียรติยศ....^{๕๒}

บรรณานุกรม

กิจจา วัฒนสินธุ์, อนุสรณ์นายกิจจา วัฒนสินธุ์ โรงพิมพ์อักษรไทย กรุงเทพฯ, ๒๕๒๓.

เกียรติศักดิ์ บุรพาเดชะ, รายงานข้อราชการอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา พ.ศ.

๒๕๒๔.

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๕๔ หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู ๒๕๒๐
เจริญวิทย์การพิมพ์ บางลำพู กรุงเทพฯ, ๒๕๒๐.

คณะกรรมการประวัติศาสตร์, เอกสารโบราณคดีแถลงงานประวัติศาสตร์ ซึ่งเสนอต่อ

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์
คณาจารย์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสิ้นอยุธยา
กรุงสยามการพิมพ์, กรุงเทพฯ ๒๕๑๕.

คำกล่าวรายงานในพิธีเปิดงานผูกพัชรีมา วัดอุทัยภาติการาม วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๔.

งานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ๒๕๒๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา, ห้างหุ้นส่วนจำกัดยูนิคัส
ลิเคชั่น กรุงเทพฯ, ๒๕๒๕.

ด. อมาตยกุล, น้ำที่ขังฉะเชิงเทรา วารสารศิลปากร ปีที่ ๖ เล่มที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๖. โรงพิมพ์
ข้าวพานิชย์ เชียงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ ฝั่งพระนคร, ๒๕๑๖.

ที่ระลึกงานพิธีพุทธาภิเษก สมโภชศักราช ๒๕๒๕ ณ วัดจีนประชาสโมสร “เล่งฮกยี่” จังหวัด
ฉะเชิงเทรา, ๒๕๒๓.

ที่ระลึกพระกฐินพระราชทาน ทอด ณ วัดโสธรวรารามวรวิหาร จังหวัดฉะเชิงเทรา, วัดที่มีความ
สำคัญทางประวัติศาสตร์, เกษมรติการพิมพ์ ฉะเชิงเทรา, ๒๕๒๓.

ทำเนียบศักดิ์นาทหารหัวเมือง (ชุมนุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑)

ทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๖.

นพคุณ เจริญราช, เรื่องจังหวัดฉะเชิงเทรา หนังสือข่าวสารการฝึกอบรมเปรียบเทียบคดี
สรรพสามิต.

น.ห. หลวงมหาสิทธิโวหาร, แบบเรียนหลวง โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ กรุงเทพฯ, ๒๕๒๔.

นิทัศน์ จารวัฒน์, ประวัติวัดสัมปทวน (นอก) เกษมรติการพิมพ์ ฉะเชิงเทรา, ๒๕๒๑.

ประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔. ภาคปกิณกะ ภาค ๑.

^{๕๒} น.ห. หลวงมหาสิทธิโวหาร, แบบเรียนหลวง โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๔, หน้า (๔) – (๑๕).

ประชาสัมพันธ์ศาลจังหวัดฉะเชิงเทรา , สำนักเอกสารประวัติศาสตร์ศาลจังหวัดหลังเก่า.

ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ ๓ อนุสรณ์ในงานฉลองอนุสาวรีย์รูปหล่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา กรุงเทพฯ การพิมพ์ กรุงเทพฯ , ๒๕๒๑.

บรรณานุกรม (ต่อ)

พงศาวดารกรุงธนบุรี และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี, ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๐

โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว กรุงเทพฯ , ๒๕๑๒.

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๘ โรงพิมพ์คุรุสภา

ลาดพร้าว กรุงเทพฯ, ๒๕๑๒.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา

เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐.

พระอธิการนคร จนทโชโต, ประวัติวัดเจติย โรงพิมพ์หมามงกุฎฯ หน้าวัดบวรนิเวศฯ กรุงเทพฯ

๒๔๕๘.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์อุทัย ใจจงรัก, โครงการค้นคว้าวิจัยเรื่องเรือนไทยเดิม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ , ๒๕๑๘.

แผ่นเงินจารึกวัดพยัคฆมอินทาราม (วัดเจติย) ๒๔๑๘.

ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, เอกสารประกอบการอภิปรายเรื่องประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า จากการ

สัมมนาทางวิชาการเรื่องวัฒนธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มศว. บางแสน, ๒๕๒๔.

ตุลาคม ๒๕๒๑.

สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดฉะเชิงเทรา, แผนระยะยาวระดับมัธยมศึกษา ๒๕๑๘ - ๒๕๒๖ ๓๐

หลวงประจำจันทเขตร, สภาพจังหวัดฉะเชิงเทรา พิมพ์รวบรวมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗.

หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา , รายงานสำรวจแหล่งโบราณคดี จังหวัดฉะเชิงเทรา และ

ชลบุรี ปีงบประมาณ ๒๕๒๕.

หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา, ทะเบียนโบราณสถาน.

หน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา , รายงานสำรวจแหล่งโบราณคดี จังหวัดฉะเชิงเทรา และ

ชลบุรี ปีงบประมาณ ๒๕๒๕.

หลวงจื้อ หลงจื้อแดง , ใบฎีกากำหนดงานสมโภชปิดทองพระพุทธรูปวัดอุทัยภูมิจิตรการาม ๒๔๕๑.

อนุสรณ์งานสมโภชหลวงพ่อโสธร พ.ศ. ๒๕๑๘ โรงพิมพ์จิตรหัตถกร กรุงเทพฯ ๒๕๑๘.

อนุสาร อ.ส.ท. เดือนตุลาคม ๒๕๑๓ ฉบับแนะนำฉะเชิงเทรา.